
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ

Οι λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας εἶχαν ἀναπτύξει τὴν ἐπιστολογραφία σὲ ἰδιαιτέρο εἶδος λογοτεχνικό. Ὁ τόμος 43 τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης», *Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία*, παρουσιασμένος καὶ προλογισμένος ἀπὸ ἕναν ἄριστο γνώστη ὅπως ὁ Κ. Θ. Δημαρῆς, δίνει μιὰ πλούσια ἀνθολόγησι ἐπιστολῶν ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα ὡς τὸν Κοραή. Ἐνας λόγιος τοῦ ὁποίου ἔχει σωθῆ ἕνας μέγας ἀριθμὸς ἐπιστολῶν εἶναι καὶ ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος (1589-1639), ποὺ διετέλεσε τὰ τρία τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του πατριάρχης Ἀλεξανδρείας. Μαθητὴς καὶ φίλος τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, ὁ Κριτόπουλος εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ζήσει γιὰ δεκατρία ὀλόκληρα χρόνια στὸ ἐξωτερικὸ (τὴν Ἀγγλία, τὴ Γερμανία, τὴν Ἑλβετία), νὰ συνδεθῆ με πολλοὺς ξένους θεολόγους καὶ λογίους, καὶ νὰ ἔχη μαζί τους πυκνὴ ἀλληλογραφία, ἣ ὁποία, κατὰ τὸ μεγαλύτερο ἴσως μέρος της, μᾶς ἔχει διασωθῆ (στὶς ἴδιες τὶς ἐπιστολές, ὄχι σὲ ἀντίγραφα). Ὁ Κ. Ι. Δουβουνιώτης καθὼς καὶ ἄλλοι μελετητὲς εἶχαν δημοσιεύσει ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἐπιστολές αὐτές· τὴν πληρέστερη ἔκδοσι, με πλούσιον σχολιασμὸ καὶ με διεξοδικὴ μελέτη γιὰ τὸ βίον τοῦ Κριτόπουλου εἶχε δώσει τὸ 1937 ὁ καθηγητὴς Ἰωάννης Καρμίρης¹.

Τὶς ἐπιστολές ὁ κ. Καρμίρης τὶς ἐδημοσίευσε ἀπὸ τὰ αὐτόγραφα, ποὺ σώζονται κυρίως σὲ πέντε χειρόγραφα τῆς Staats- und Universitätsbibliothek τοῦ Ἀμβούργου, στὰ Κρατικὰ Βαυαρικὰ Ἀρχεῖα στὸ Amberg, καὶ μερικὲς σὲ δύο κώδικες τῆς Βοδλημιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης καὶ σὲ ἕναν στὸ Βατικανὸ (*Barber. 280*). Τελευταῖα ὁ κ. Ἀνδρέας Τηλλυρίδης εἶχε τὴν τύχη ν' ἀνακαλύψῃ καὶ ἄλλες ἀνέκδοτες ἐπιστολές τοῦ Κριτόπουλου, καὶ ἄλλων, Ἑλλήνων καὶ ξένων, πρὸς αὐτόν²· οἱ περισσότερες περιέχονται στὰ

1. Ἰωάννου Ν. Καρμίρη, *Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία αὐτοῦ νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδομένη*, Ἀθήνα 1937. Πρβ. τοῦ ἴδιου, *Ἡ Ὁμολογία μετὰ τῶν πρὸς Ἰωάννου Ἀποκρίσεων τοῦ Μητροφάνου Κριτοπούλου*, Ἀθήνα 1948.

2. Ἀνδρέου Τηλλυρίδου, «Συμβολαὶ καὶ διορθώσεις εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Μητροφάνου Κριτοπούλου (1589-1639)», *Θεολογία* 45 (1974) 360-404, καὶ «Ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία ἐκ τῶν ἐν Ἀγγλίᾳ ἐπιδημησάντων Ἑλλήνων τινῶν τοῦ 17ου αἰῶνος», αὐτ., σσ. 659-709.

δύο χφφ τῆς Βοδληιανῆς πού εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ κ. Καρμίρης¹, πολλές καί στό χφ *Burney 367* καί *369* τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, πού πρώτη φορά χρησιμοποιεῖται. Ἔτσι ἡ ἀλληλογραφία τοῦ λόγιου ἱεράρχη πλουτίζεται σημαντικά μέ 25 ἄγνωστες ὡς τώρα ἰδιόχειρες ἐπιστολές τοῦ Κριτόπουλου καί 33 συγχρόνων του Ἑλλήνων καί ξένων πού ἀπευθύνονται πρὸς αὐτόν. Ὁ νέος ἐκδότης δημοσιεύει τίς πρῶτες στό πρῶτο ἄρθρο καί τίς ἄλλες στό δεύτερο.

Ἡ ἀνακάλυψη εἶναι πραγματικά σημαντική, καί ιδιαίτερη ἐντύπωση κάνει ἡ διαπίστωση πόσα ἄγνωστα ντοκουμέντα πού ἐνδιαφέρουν τὴν πνευματική ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας κρύβονται ἀκόμη σέ βιβλιοθήκες τῆς Δύσης. Δυστυχῶς ἡ δημοσίευση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ κάθε ἄλλο παρά ἱκανοποιητική μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ. Ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος ἦταν ἄνθρωπος λόγιος καί ἐλληνομαθής. Ὡστόσο οἱ ἐπιστολές του, ἔτσι ὅπως δημοσιεύονται, εἶναι γεμάτες ὄχι μόνο ἀπὸ λάθη ὀρθογραφικά, καί γενικά γλωσσικά, ἀλλὰ καταντοῦν πολλές φορές ἐντελῶς ἀκατανόητες. Πολλὰ ἀπὸ τὰ λάθη εἶναι ἀσφαλῶς καθαρὰ τυπογραφικά² (ἀνεπίτρεπτο βέβαια καί αὐτὸ σέ τόση ἔκταση), ἀλλὰ ὑπάρχουν καί πολλὰ ἄλλα, καί σημαντικά, πού δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυπογραφικά. Ἔτσι, στὴν 1η κιόλας ἐπιστολῇ (σ. 373) ὁ λόγιος ἱεράρχης δὲν μπορεῖ νὰ ἔγραψε: «*ἠιὲ ἐν Χριστῷ ἀγαπητέ, ἡ μετριότης ἡμῶν εὐχεται σύ τε καὶ πάση τῇ ... Ἐκκλησίαν*», ἢ «*γράφας οὖν καὶ πρὸς ἄλλοις*», «*ἐρφυτον*», «*ἀπὸ Κωνσταντινουπόλει*», οὔτε (σὲ ἄλλες ἐπιστολές) *ἀξιώσας, οἰδῶς, ἔρρωσον* (πολλές φορές), *ἀλλοδαπεῖς, ἀκροάμενος, ἐπεπόμφιν ἂν κ.ἄ.*, οὔτε βέβαια τὰ ἀκατανόητα *Ἐπῆρ, οὐδ' ε', Εἶον* κτλ. Ἄλλὰ ὑπάρχουν καί φράσεις ὀλόκληρες ἀκατάληπτες, εἴτε ἀπὸ προφανῆ παραναγνώσματα, εἴτε καί ἀπὸ τὴν κακὴ στίξη πού χρησιμοποίησε ὁ ἐκδότης. Ὁ Κριτόπουλος ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἔγραφε φράσεις ἀκατανόητες. Καί ἂν ὁ φιλόλογος ἐκδότης βρῖσκεται ἔμπρὸς σὲ μιὰ τέτοια ἀκατάληπτη φράση, κοιτάζει νὰ διαβάσῃ καλύτερα τὸ χειρόγραφο (ὅταν μάλιστα αὐτὸ εἶναι αὐτόγραφο, ὅπως στὴν περίπτωσή μας), ἢ προσπαθεῖ νὰ «ἐξυγιάνῃ» τὸ χωρίο.

Εὐτυχῶς ὁ κ. Τηλλυρίδης εἶχε τὴν καλὴ ἰδέα νὰ προσαρτήσῃ στό τέλος τοῦ δευτέρου ἁρθρου του ἑπτὰ πανομοιότυπους πίνακες, πού ἀποδίδουν πέντε ἀπὸ τίς ἐπιστολές τοῦ Κριτόπουλου καί δύο ἀπὸ τίς ἄλλες. Ἡ ἀπόδοση εἶναι «ἑξορογραφική» καί ὄχι φωτογραφική, καί γι' αὐτὸ ὄχι τόσο ἱκανοποιητική

1. Τὰ χφφ εἶναι τὰ *Bodl. 15641* καί *15648* (βλ. Καρμίρη ἔ. ἀ., σ. 57). ὁ Καρμίρης καί ὁ Τηλλυρίδης τὰ ἀναφέρουν μέ τοὺς εἰδικότερους (καὶ μᾶλλον πικραπλανητικούς) ἀριθμούς *Smith 34* καί *38*. ὁ δεύτερος μιλεῖ καὶ γιὰ τὴν «Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ὁξφόρδης».

2. Ἐνα κωμικὸ παρεισέφρησε καί στό κείμενο τοῦ ἴδιου τοῦ ἐκδότη (σ. 362), ὅπου γράφει ὅτι μέ τὴν ἐρευνά του «εὐτελεῖ [!] νέα (προφανῶς: ἐντελῶς νέα) καὶ πολλαπλᾶ στοιχεῖα ἤλθον εἰς φῶς».

ώστόσο μᾶς βοηθᾶ νὰ λύσουμε τὰ αἰνίγματα πού γεννᾶ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ δημοσιευμένου κειμένου. Ἔτσι π.χ. στή 2ῃ ἐπιστολῇ τοῦ Κριτόπουλου (σ. 374, φωτοτυπία σ. 705) μὲ βάση τῆ φωτοτυπία διορθώνουμε: στὸν στ. 5¹ ἀντὶ αὐτοῦσε: αὐτόσε, 8 ἀντὶ ἀπορίαν ἐμποδεῖσθαι: ἀπορία ἐμποδισθέν, 10 δέδωκας: δεδωκώς, 11 ἐδέησα: οὐκ ἐδέησεν, 12 ἢ ... αἰτίον: ἢ... αἰτία, 13 ἔοικα: ἔοικεν, 15 προηγουμένης: προηγουμένως, 17 πιθέσθαι: πυθέσθαι, 19 πρὸς ἡμᾶς πάντας: πρὸς ἡμῶν πάντων (εἶναι ὅλοι ὅλοι οἱ 19 στίχοι τῆς ἐπιστολῆς). Τὸ ἀποτέλεσμα: τὸ ἐντελῶς ἀκατανόητο κείμενο παίρνει ἀμέσως κάποιον νόημα, ἰδίως μὲ τὴν ἀποκατάστασι τῶν σωστῶν γραμματικῶν τύπων (μετοχὴ ἀντὶ γιὰ ἀόριστο, γ' πρόσωπο ἀντὶ γιὰ α', κ.ο.κ.).

Ἡ 3ῃ ἐπιστολῇ (σ. 375, φωτοτ. σ. 706) ἀρχίζει μὲ ἓνα ἀκατανόητο *Οἱ περήνητες οὔτοι καὶ ταλαίπωροι Ἑλληνες*. Τέτοια ὅμως λέξις ἐλληνικὴ δὲν ὑπάρχει· στή φωτοτυπία ὁ μέτριος γνώστης τῆς παλαιογραφίας θὰ διαβάσῃ ἄκοπα *πέρητες!* Στὸν στ. 3 τὸ ἀσύντακτο καὶ ἀκατανόητο δι' ἣν [ἀγγελίαν] μόνον οἱ τεθνήκασι τῶ δέει (μὲ τὸ ἄρθρο οἱ ὄρφανὸ ἀπὸ οὐσιαστικὸ) ἀποκαθίσταται σὲ *μονογὰρ τεθνήκασι* (μόνο πού δὲν πέθαναν ἀπὸ τὸ φόβο τους). Στὴν ἐπιστ. 23 (σ. 401, φωτοτ. σ. 709) ὑπάρχουν ἐπίσης μερικὲς κωμικὲς παραναγνώσεις: στ. 2 τὸ *μηδακὼς* ἀντὶ *μηδαμῶς* μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τυπογραφικὸ λάθος (ἂν καὶ πολὺ ἀμφιβάλλω), ἀλλὰ στὸν στ. 8 τὸ ἀποδείξει δὲ τοῦ θ' ὁ καιρὸς πρέπει νὰ γραφῆ *βέβαια τοῦθ'* (=τοῦτο) ὁ καιρός· στὸν ἴδιο στίχο ἡ βαρβαρικὴ καὶ οὐδόλως ἐλληνικὴ λέξις: *Εἶρου* εἶναι ἀπλούστατα *Εἶεν* (δηλ. ἔστω)! Καὶ παρακάτω, στ. 10 *ὁ ὑπερβαλλόντως ἡνία σέμε: ἡνίασέ με*, 15 *ζημιωθήτω: ζημιωθείην* (ἐγώ!), καὶ τέλος, στ. 17, *τῶ κυρίῳ Θεῷ [!]* εἶναι *τῶ κυρίῳ Θόρ* (ὁ Thorius ἢ Θόρ ἐπανέρχεται συχνὰ στὰ γράμματα, στὸ ἴδιο μάλιστα γράμμα ἀναφέρεται καὶ ἡ *κυρία Θόρη*, σωστὰ ἐρμηνευμένη στὴν ὑποσημείωσι ἀπὸ τὸν ἐκδότη). Δὲν εἶναι λιγότερες καὶ οἱ ἐξακριβωμέναι παραναγνώσεις στίς ἐπιστολὰς τοῦ δευτέρου μέρους. Ἐπιστ. 7ῃ (σ. 674, φωτοτ. σ. 703), στ. 13 *αἰδοῦς: αἰδοῦς*, 23 *δίνη: δῶη*, 30 *πέμπτην* (ἀκατανόητο): *πέμπων*, 32 *αὐτῶ: αἰτῶ*, 39 *βαθύτατον: βαθύ τε*. Ἐπιστ. 9ῃ (σ. 676, φωτοτ. σ. 704) στ. 3 *εὔ πράττεις: εὔ πράττειν*, 10 *αὐτῶ: αἰτῶ*, 21 *πρὸς εἰπετέ μοι: προσεἰπετέ μοι*.

Ἐκινώντας τώρα κανεὶς ἀπὸ τὰ ἐνδεικτικὰ αὐτὰ σφάλματα (errores significativi) τοῦ ἐκδότη, μπορεῖ, ἂν ἔχη ὄρεξι, νὰ ἐπιχειρήσῃ, σὰν εἶδος «σπαζοκεφαλιά» (quiz), τὴν ἀποκατάστασι ὀρισμένων χωρίων καὶ στίς ἄλλαις ἐπιστολὰς τῶν ὁποίων δὲν ἔχομε φωτοτυπίας. Ἀναφέρω μερικὰ, ἐνδεικτικὰ:

1. Στὴ δημοσίευσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κριτόπουλου ὁ ἐκδότης δὲν ἀρίθμησε τοὺς στίχους (ἢ ἀρίθμησι ἐδῶ δική μου)· στίς ἄλλαις ἐπιστολὰς τοὺς ἀρίθμησε, σύμφωνα μὲ τὴν τεχνικὴν πού ἀκολουθεῖται στὴν ἐκδοσιν τῶν ἐγγράφων (κάθετη γραμμὴ καὶ ἀριθμὸς στίχου). Μόνο πού τοὺς ἀρίθμησε ἀνάποδα, δηλ. στὸ τέλος τοῦ κάθε στίχου ἀντὶ στὴν ἀρχή.

'Επιστ. 5, τὸ κωμικὸ λουδώνηθεν ὀξυνίαζε νὰ διαβαστῆ Λουδώνηθεν 'Οξωνίαζε (ἀπὸ τὸ Λουδίνο στὴν 'Οξωνία = 'Οξφόρδη), πάνν μὲν οὖν οὐ οἶδα: εἰ οἶδα. 'Επιστ. 6: καὶ ἡμεῖς συγχαίρω μὲν σοι: συγχαίρομέν σοι. 'Επιστ. 7 ἐπειδὴ ὁ τελῶς ἀποτίσαι: ἐντελῶς. 'Επιστ. 10 καὶ μόνον οὐ ἴξω ἔμαντοῦ γίγνομαι: μονονοῦ ἔξω ἔμ. γ. 'Η ἐπιστολὴ εἶναι χαριτωμένη, γιὰτὶ περιγράφει πῶς ἀρρώστησε ὁ Κριτόπουλος ἀπὸ τῆς μπύρας ποὺ ἔπινε (τῆς τοῦ πονηροῦ καὶ δυσώδους ζύθου χρῆσει — ὡς ἀπόλλοιτο ὁ τοῦτον πρῶτον ἐξευρών)¹, ἐνῶ δὲν ἦταν ἐθᾶς τοιούτου πόματος (προσθέτοντας πῶς θᾶιτον ἂν τις ὄρνιθος γάλα [!] ἐν τῇ 'Ελλάδι εὐρήση ἢ σταλαγμὸν ζύθου), καὶ τί ἄλλο μποροῦσε νὰ πιῇ στὴν 'Οξφόρδη μῆτε τοῦ ὕδατος ὑγιοῦς οὗτος [γρ. ὄντος] μῆτε τοῦ οἴνου σφόδρα μὲν λυσιτελοῦν [γρ. λυσιτελοῦντος;]. 'Επιστ. 12 νὰ διορθωθοῦν: χαλκοῦν δοκούντων: χαλκῶν, σιγῆς ἀναμένων: σιγᾶς ἀναμένων, δηλώσας: δηλώσας. 'Επιστ. 13 αἰσχάλλειν: ἀσχάλλειν. Στὸ δεύτερο μέρος, 'Επιστ. 6 ἐγὼ θαι μάζα [!] πολλὰ: θανμάζω πολλὰ.

Δυσάρεστος εἶναι καὶ ὁ κακὸς χωρισμὸς τῶν λέξεων (ποῦ ὀφείλεται ἀσφαλῶς σὲ κακὴ ἀνάγνωσις τῶν χειρογράφων). Μερικὰ παραδείγματα: ἐν ἐσπάρῃ (: ἐνεσπάρῃ), κ' ἀκείνω, ὅτε (: ὅ τε), τοῦ τ' αὐτό, δέξαιτοι νυν (: δέξαι τοῖνυν), κατ' αἰσχνοῖ, εἰς ἔτι, οὐδ' ε' (φαντάζομαι οὐδέ, μὲ διπλὸ τόνο στὸ δέ).

Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ προχωρήσουμε περισσότερο. Μόνο μιὰ ἀκόμα τελευταία παρατήρησις. 'Ο λόγιος ἱεράρχης στὴ χρονολόγησις τῶν ἐπιστολῶν χρησιμοποιοῖ τὰ ὀνόματα τῶν ἀττικῶν μηνῶν: *μουνιχιῶν*, *πυανεσιῶν* κτλ., κατὰ τὸ συνήθειζαν ἄλλωστε οἱ περισσότεροὶ λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας. Πρόκειται γιὰ ἀπλὴ μετονομασία ἀπὸ ζῆλο ἀρχαϊκῶ: ἀντὶ 8 'Απριλίου: Θαραγλιῶνος ὀγδὴ ἰσταμένου, ἀντὶ 13 'Οκτωβρίου: Πυανεσιῶνος γ' ἐπὶ ἰ' κ.ο.κ. Βέβαια, οἱ ἀρχαῖοι ἀττικοὶ μῆνες, ὅπως μᾶς διδάσκουν τὰ ἐγχειρίδια τῆς χρονολογίας, δὲν ἀντιστοιχοῦσαν ἀπόλυτα μὲ τοὺς σημερινούς—ἦταν ἄλλωστε μῆνες σεληνιακοί. Ἔτσι π.χ. ὁ *πυανεσιῶν*, ὁ τέταρτος μῆνας τοῦ ἀττικοῦ ἡμερολογίου, ἀντιστοιχοῦσε περίπου πρὸς τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 'Οκτωβρίου καὶ τὸ πρῶτο τοῦ Νοεμβρίου, ὁ ἐπόμενος *μαιμακτηριῶν* πρὸς τὸ διάστημα ἀπὸ 15 Νοεμβρίου ἕως 15 Δεκεμβρίου: στὸν «κώδικα» ὅμως τῆς μετονομασίας χρησιμοποιῶταν ὁ πρῶτος ἀντὶ γιὰ τὸν 'Οκτώβριον (ὀλόκληρον) καὶ ὁ δεύτερος ἀντὶ γιὰ τὸν Δεκέμβριον: *μαιμακτηριῶνος δεκάτη* ('Επιστ. 5, σ. 378) σημαίνει, πολὺ ἀπλά, στὶς 10 Νοεμβρίου, *μαιμακτηριῶνος ὀγδὴ ἐπὶ δεκάτη*: στὶς 18 τοῦ ἴδιου μηνὸς κ.ο.κ. Σὲ ἐπιστολὴ του μάλιστα (δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν κ. Καρμίρη, ἔ.ἀ. σ. 230) ὁ Κριτόπουλος, γράφοντας πρὸς τὸν δούκα τῆς Βυρτεμβέργης 'Ιωάννη Φρειδερίκο, προσθέτει, γιὰ περισσότερη σαφήνεια, *αχκζ' πυανεσιῶνος (Octoberis) δ' ἐπὶ ἰ'* (= 14 'Οκτωβρίου). 'Ο ἐκδότης ὡστόσο φαίνεται πῶς βρέθηκε

1. Ἴσως θὰ πρέπη νὰ ἐπισημανθῆ ἡ τόσο πρῶτη χρῆσις τοῦ ὄρου ζύθος γιὰ τὴ μπύρα.

σὲ ἀμηχανία μὲ τὴν ἀντιστοιχία ἀττικῶν καὶ σημερινῶν μηνῶν, καὶ στὶς περιλήψεις τῶν ἐπιστολῶν ποὺ προτάσσει (σσ. 364-372) παραλείπει τὴν ἀναγραφή τῆς ἡμέρας, παραθέτοντας μόνο τὴν ἀντιστοιχία τοῦ μηνός: ἀπὸ 15 τὰδε - 15 τὰδε, π.χ.: «15 Δεκεμβρίου - 15 Ἰανουαρίου 1622 (Ποσειδεῶνος 3 ἐπὶ δεκάτῃ)» — ἀντὶ γιὰ τὸ σωστὸ 13 Δεκεμβρίου—, «1621 15 Νοεμβρίου - 15 Δεκεμβρίου (Μαιμακτηριῶνος δεκάτῃ)»— ἀντὶ 10 Νοεμβρίου—, ἀκόμα καὶ «15 Ὀκτωβρίου — 15 Νοεμβρίου, ἀρχῆς νέας σελήνης (Πυανειμῶνος νομηνίου)» — ὅπου τὸ *Πυανειμῶνος* εἶναι τυπογραφικὸ λάθος ἀντὶ *πυανεπιῶνος* καὶ τὸ *νομηνίου* ἀσφαλῶς παρανόημα ἀντὶ *νομηνίας*, λέξη ποὺ σημαίνει: ἀρχὴ τοῦ νέου μηνός, ἀρχιμηνα (καὶ ὄχι ἀρχὴ νέας σελήνης [!]). ἡ χρονολογία δηλ. εἶναι ἀπλούστατα: 1 Νοεμβρίου.

Συμπέρασμα: Δυστυχῶς, παρ' ὅλον τὸν ἐρευνητικὸ ζῆλο τοῦ ἐκδότη, ἡ ἐκδοσις τῶν ἐπιστολῶν, ἔτσι ποὺ ἔγινε, εἶναι ἀμφίβολο ἂν μπορῆ νὰ χρησιμοποιηθῆ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Καὶ ἓνα δεῦτερο συμπέρασμα (αὐτὸ καὶ σὰν εἶδος ὑποθήκης πρὸς νεώτερους, φιλολόγους τε καὶ θεολόγους): Γιὰ τὴν ἐκδοσις κειμένων, ἀκόμη καὶ τῶν λογίων τῆς Τουρκοκρατίας, ἀπαραίτητες εἶναι δύο βασικὲς προϋποθέσεις: γνώσις τῆς παλαιογραφίας καί, προπάντων αὐτό, γνώσις τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας.

Θεσσαλονίκη

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑ*

(IIN. 2-7)

9. Γιὰ τὸν Γκίνο καὶ πάλι

Σ' ἓνα πρόσφατο ἄρθρο μου¹ παρουσίασα τὸ ἔργο ἐνὸς γονιμότατου βιβλιογράφου τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 17ου αἰῶνα (1596-1649), τοῦ Γκίνου ἱερέως καὶ οἰκονόμου Πωγωνιανῆς, καὶ διατύπωνα τὴν ἀποψη πὼς νεώτερες ἔρευνες ἀσφαλῶς θὰ φέρουν σὲ φῶς καὶ ἄλλα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν δράση του. Μὲ τὸ σημείωμα αὐτὸ ἔρχομαι νὰ προσθέσω μερικὰ τέτοια νεώτερα στοιχεῖα.

* Βλ. *Ἑλληνικά* 26 (1973) 315-324.

1. *Ἑλληνικά* 25 (1972) 109-118. Ἀνατυπωμένο σήμερον στὸ βιβλίον Linos Politis, *Paléographie et littérature byzantine et néo-grecque*, London, Variorum Reprints, 1975, ἀρ. XV.

α) Ὁ κώδ. *Λαύρας Ω 10 (1810)*, Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ ἔργα κατὰ Μωάμεθ, γιὰ τὸν ὁποῖον οἱ συντάκτες τοῦ καταλόγου τῆς Λαύρας μᾶς δίνουν ἑλλιπές τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα (βλ. ἄρθρο μου, σ. 113, ἀρ. δ), εἶναι ἀσφαλῶς γραμμένος ἀπὸ τὸν Γκίνου, ὅπως πιστοποιεῖται ἀπὸ φωτογραφία ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ προμηθεύσῃ ὁ φίλος κ. Στ. Α. Παπαδόπουλος (*πίν. 2α*)¹. Καθὼς τὸ εἶχα ὑποθέσει, οἱ συντάκτες δὲν μπόρεσαν νὰ διαβάσουν τὸ ἀσυνήθιστο ὄνομα τοῦ βιβλιογράφου μας καὶ τὸ παρέλειψαν στὴ δημοσίευσή τοῦ καταλόγου. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα ἔχει ἀκριβῶς ὡς ἐξῆς (βλ. *πίν. 2α*): *Τέλος καὶ τῷ Θ(ε)ῶ δόξα. Ἐν ἔτει ζομα', μηνὶ δεκεμβρ(ίω) κ' [1632]. † γγι-ν(ος) ἱερε(ὺς) καὶ οἰκονόμος πωγωϊανῆς*. Καὶ ἡ γραφὴ τοῦ χειρογράφου εἶναι, φυσικὰ, ἡ γνωστὴ τοῦ Γκίνου.

β) Στὴν ἀπαρίθμηση τῶν χειρογράφων τοῦ Γκίνου (ξ.ἀ. σ. 115, ἀρ. 5) εἶχα παρουσιάσει τὸν κώδ. *Ἐθν. Βιβλιοθήκης 2231*, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι μὲν γραμμένος ἀπὸ τὸν ἴδιον, πρέπει ὅμως νὰ εἶναι ἀσφαλῶς ἀντιγραμμένος ἀπὸ χειρόγραφο δικό του. Ὁ κώδικας περιέχει, στὸ πρῶτο μέρος (φφ. 1-173) τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ (315 κεφάλαια), καὶ στὸ δεύτερο (φφ. 174-376) ἄλλα νομοκανονικὰ κείμενα. Ὅλο τὸ χφ ἔχει γραφῆ ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Καπελέτη, γνωστὸν βιβλιογράφο, ποὺ γράφει στὰ χρόνια 1732-1750², ὁ ὁποῖος ὅμως στὸ τέλος τοῦ α' μέρους (φ. 173) παραθέτει ἓνα βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Γκίνου. «Δὲν νομίζω πὼς μπορεῖ νὰ γεννηθῇ ἀμφιβολία—ἔγραφα—πὼς ὁ Θεοδόσιος Καπελέτης ἀντέγραψε ἓνα χειρόγραφο τοῦ Γκίνου καὶ συμπεριέλαβε ἀπὸ τὸ πρότυπό του καὶ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα». Τὸ πράγμα ἐπιβεβαιώθηκε, καὶ μάλιστα κατὰ τὸν πιὸ ἀσφαλῆ τρόπο: τὸ χφ τοῦ Γκίνου, τὸ πρότυπο δηλ. ἀπ' ὅπου ἀντέγραψε ὁ μεταγενέστερος βιβλιογράφος, εἶναι ὁ νομοκανονικὸς κώδικας ἀρ. 1400 τῆς *Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης*³, ἓνα χειρόγραφο ὀγκῶδες (φφ. 465), ὅπως δλα σχεδὸν ὅσα ἔγραψε ὁ Γκίνος. Ὁ Θεοδόσιος Καπελέτης δὲν ἀντέγραψε μόνον τὸ πρῶτο μέρος, ὡς τὸ φ. 173 δηλ., ὅπου καὶ παρέθεσε ἀντιγράφοντας τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Γκίνου· καὶ τὸ δεύτερο μέρος ὀλόκληρο, ὅπως ἀποδεικνύεται τώρα, εἶναι ἐπίσης ἀντιγραμμένο ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ Γκίνου. Ἴδου μιὰ ἀντιστοιχία τῶν περιεχομένων.

1. Τὸν παρακαλῶ νὰ δεχτῆ καὶ ἀπὸ ἐδῶ τις θερμότητες εὐχαριστίες μου.

2. Στὰ χφφ ποὺ μνημονεύονται ξ.ἀ., σ. 115, σημ. 3, νὰ προστεθῇ, πέμπτο, ὁ κώδ. *Χίου, Βιβλ. Κοραῆ 183*, ἔτ. 1750.

3. Τὸ ὅτι καὶ τὰ δύο χφφ βρίσκονται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη εἶναι ἀπλὴ σύμπτωση. Τοῦ ἀρ. 1400 εἶναι ἄγνωστη ἡ προέλευση, ἀνήκει ὅμως στὶς παλαιὰς κτήσεις τῆς Βιβλιοθήκης, ποὺ περιέχονται στὸν κατάλογο Σακκελιωνος (Ἰ.Αθ. 1892)· ὁ ἀρ. 2231 ἀγοράστηκε ἀπὸ παλαιοπώλη τὸ 1912.

E.B.E. 1400

α) Νομοκάνων Μαλαξοῦ

φ. 1 Προοίμιον
φ. 2-16^v Πίναξ (κεφ. τιε')

φ. 17^v εικόνα Χριστοῦ δικαίου κριτοῦ
(πίν. 3)
18-181 Μαλαξὸς
181 βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα (βλ. Πολίτης σ. 115)

β) Νομοκάνονον

φ. 182-184 Νομοκάνονον σὺν Θεῶ κτλ.
(Πίναξ)
184^v-367 Κανόνες ἀποστολικοί, συνοδικοί, Μ. Βασιλείου, Ἀποκρίσεις κανονικαί.
367^v-369^v ἄγραφα
370 - 383 Νόμος γεωργικὸς
384 - 386^v Πίναξ... ὅπερ ἔχει πολλὰ ἀναγκαῖα κτλ. (Ἀρχ. "Ὅτι ἡ ἀγία Τριάς), κεφ. νδ'
387-465^v Τὸ κείμενο τῶν νδ' κεφαλαίων

E.B.E. 2231

α) Νομοκάνων Μαλαξοῦ

φ. 1 Προοίμιον
φ. 2-15^v Πίναξ (κεφ. τιε')
φ. 15^v-17^v Συνεχίζει τὸν πίνακα μὲ τὰ περιεχόμενα τοῦ β' μέρους (=1400, φ. 182).

18^v "Ὅπως ἀρ. 1400
(πίν. 4)
19-174^v Μαλαξὸς
174^v βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα
(Στὸ Τέλος καὶ τῷ Θεῶ δόξα, προσθῆται: σὺν τῇ μητρὶ αὐτοῦ)

β) Νομοκάνονον

Παραλείπεται (βλ. παραπ., φ. 15^v-17^v)

174^v-346 "Ὅπως ἀρ. 1400

347-360 Τὸ ἴδιο
361-363 Τὸ ἴδιο

364-438^v Τὸ ἴδιο

Στὸ τέλος τοῦ ἀρ. 1400 (φ. 465^v) ὁ Γκίνος ὑπογράφει καὶ πάλι μὲ τὸ ἐπόμενο βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα: *Τέλος, σὺν Θε(ε)ῶ τῶ κατὰ δύναμιν μὴ ἀμελήσαντι, εὔχεσθαι δοθῆναι μοι λύσιν σφαλμάτων. Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα δέλτος διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ Γγίνου ἱερέως καὶ πρωτοπαπ(ᾶ) τῆς ἀγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς Πωγωνιανῆς, τοῦ ,ζρε' ἔτους [1597], μηνὶ αὐγούστ(ω), ἡνδ. ι'.* Ὁ Καπελέτης ἀντιγράφει καὶ ἐδῶ (φ. 438^v) τὶς τυπικὲς ἐκφράσεις τοῦ σημειώματος, ἀντικαθιστώντας τὸ ὄνομα τοῦ Γκίνου μὲ τὸ δικό του (βλ. πίν. 2β, καὶ Πολίτης, ἔ.ἀ., σ. 115).

Ὁ νεώτερος βιβλιογράφος μιμεῖται τὸ πρότυπο πιστά, ἀποδίδει μάλιστα ἀκόμη καὶ λεπτομέρειες τῆς γραφῆς. Χαρακτηριστικὸ εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ πρῶτο φύλλο (πίν. 5α-β), ὅπου ἔχει μὲν παραλείψει τὸ ἐπίτιτλο κόσμημα (ἢ τὸ ἄφησε γιὰ νὰ τὸ συμπληρώσῃ ἀργότερα), μιμήθηκε ὅμως ἐντελῶς πιστὰ τὸ ἀρχικὸ Θ τοῦ προτύπου του. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ πίνακα, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ κειμένου τοῦ Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ (φ. 18^v = φ. 17^v χφ Γκίνου)

αντέγραψε επίσης πιστά τὸ ἰχνογράφημα τοῦ Χριστοῦ, τοῦ δίκαιου κριτῆ, κχιτισμένου σὲ θρόνο, μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι νὰ κρατᾷ ἀνοιχτὸ βιβλίον καὶ μὲ τὸ δεξιὸ στὴ χειρονομία τοῦ εὐλογοῦντος (βλ. πίν. 3-4).

Θυμίζω ἀκόμα τὴ λεπτομέρεια πῶς τὸ νέο χφ τοῦ Γκίνου (ὁ ἀρ. 1400) εἶναι τὸ ἀρχαιότερο χρονολογημένο τοῦ ἀκαταπόνητου βιβλιογράφου μας. Ἐσ σημειωθῆ ἐπίσης πῶς τὸ δεύτερο, μὴ ἀντιγραμμένο ἀπὸ τὸν Καπελέτη βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Γκίνου (βλ. ἐδῶ ἀμέσως παραπάνω) ξεκαθαρίζει ἀκόμη δύο σημεία. Πρῶτα, ἡ μνεία σ' αὐτὸ τοῦ αὐγούστου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μνεία τοῦ δεκεμβρίου στὸ πρῶτο σημεῖωμα, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑπολογίσουμε τὸ χρόνο ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ α' μέρους (φ. 181) ὡς τὸ τέλος τοῦ β' (φ. 465): ἔξι μῆνες (ἀπὸ τὸν δεκέμβριο ὡς τὸν αὐγούστο). Ἔστερα, καὶ τὰ δύο σημεῖωματα χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴ χρονολόγηση τὸ ἴδιο ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ζρε', καὶ γιὰ τὸν δεκέμβριο (τὸ πρῶτο) καὶ γιὰ τὸν αὐγούστο (τὸ δεύτερο). Ἐπομένως ὁ βιβλιογράφος χρησιμοποιοῖ ἐδῶ ἀκόμη σωστὰ τὸ ἔτος κόσμου¹: ὁ δεκέμβριος ζρε' ἀντιστοιχεῖ στὸν δεκέμβριο 1596, ἐνῶ ὁ αὐγούστος τοῦ ἴδιου ἔτους ζρε' ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν αὐγούστο τοῦ ἐπόμενου χριστιανικοῦ ἔτους 1597².

γ) Ἐνας ἄλλος, ὀγκωδέστατος ἐπίσης (καὶ ἀκέφαλος) νομοκανονικὸς κώδικας, πολὺ γνωστὸς αὐτός, ὁ κώδ. Ἐθν. Βιβλιοθήκης 1374, εἶναι γραμμένος ἐπίσης μὲ τὸ χέρι τοῦ Γκίνου, ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ τὸ πιστοποιήσω τελευταῖα. Τὸ χφ εἶναι σύμμεικοτο νομοκανονικὸ, ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ Ἀντώνιος Μομφερράτος ἐξέδωσε τὴν Ἐκλογή Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου³. Ἡ γραφή τοῦ Γκίνου εἶναι τόσο γνωστὴ καὶ χαρακτηριστικὴ, ὥστε γιὰ τὴν ἀπόδοση δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία. Ὁ κώδικας προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, τὴν περιοχὴ τοῦ Δελβίνου. Στὴν εἰσαγωγὴ του (σ. ζ') ὁ Μομφερράτος σημειώνει: «In ligatura est nota, quae originem codicis declarat, haec: Τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας εἰς τὸ δηβροβούνη τὸ ἐπίκλιν στύλου» (καὶ σὲ ὑποσημείωση «Hoc monasterium situm est in monte Divronuni in provincia Delvini Epiri, e regione Corcyrae»). Δυστυχῶς ἡ παλαιὰ στάχωση, ὅπου ἦταν γραμμένο τὸ σημεῖωμα, ἔχει ἀντικατασταθῆ σήμερα ἀπὸ νεώτερη λινὴ, στὸ φ. 12 ὅμως τοῦ χφ ὑπάρχει ἡ σημεῖωση: Ἐτοῦτο τὸ βιβλίον εἶναι τοῦ μοναστηρίου δηβροβουνη.

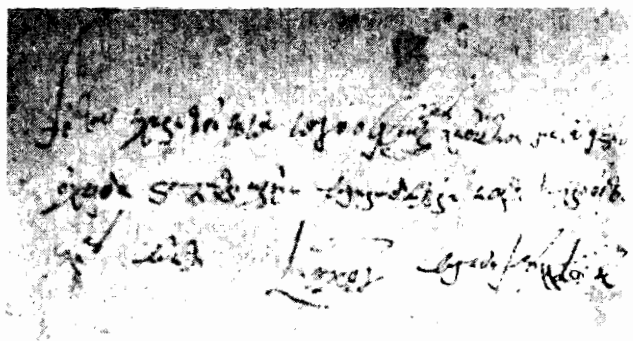
1. Γιὰ τὸ λάθος τῶν μεταγενέστερων βιβλιογράφων, νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ μετροῦν γιὰ τοὺς τέσσαρες τελευταίους μῆνες τοῦ χρόνου τὸ ἴδιο ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου, βλ. τὸ ἄρθρο μου ἔ.ἀ., σ. 111, σημ. 4, καὶ ἀκόμη τῶρα: Ἐλληνικά 26 (1973) 321-4.

2. Βλ. καὶ ἐδῶ, στὸ τέλος τοῦ ἄρθρου, Ἐπανορθώσεις.

3. Ἀντ. Μομφερράτος, *Ecloga Leonis et Constantini*, Ἀθήνα 1889.

δ) Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1973 εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῶ¹ τὴν παλαιὰ μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὴν Ἐράτυρα (ἄλλοτε Σέλιτσα) τῆς Δ. Μακεδονίας. Ἡ μονὴ εἶναι σήμερα ἐγκαταλελειμμένη, συντηρεῖται ὅμως χάρις στίς φροντίδες τοῦ Τουριστικοῦ Συλλόγου Ἐρατύρας καὶ σώζει μερικὰ ἐντυπα βιβλία καὶ χειρόγραφα². Ἀνάμεσα στὰ τελευταῖα τὸ σημαντικότερο ἀσφαλῶς εἶναι ὁ ἀρ. 1, ἕνας Νομοκάνων Μαλαξοῦ (21×15, φφ. περίπου 240), σὲ 315 κεφάλαια. Τὸ χειρόγραφο δὲν εἶναι χρονολογημένο οὔτε ὑπογεγραμμένο (πιθανὸν νὰ εἶναι κολοβό), ἡ γραφή ὅμως ἀναγνωρίζεται ἀμέσως πὼς εἶναι τοῦ Γκίνου (βλ. πίν. 6). Ὁ ἀριθμὸς τῶν κεφαλαίων (315) καὶ ἡ διάταξη τῆς ὕλης εἶναι ὅμοια μὲ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ κώδ. Ἑθν. Βιβλιοθήκης 1400 (βλ. παραπ.): Προηγεῖται (φ. 1) ὁ Πρόλογος, ἔπεται (φ. 2-18^v) ὁ Πίναξ, καὶ ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τοῦ Νομοκάνονος (ἀπὸ τὸ κεφ. σν' νέος τίτλος: Νομοκάνονον' καὶ ὅτι τῶν ἀρχιερέων ἐδόθη κτλ.). Λεῖπει τὸ δεύτερο μέρος, μετὰ τὸ τιε' κεφάλαιο ὅμως ἀκολουθεῖ ἕνα ἀνεξάρτητο κείμενο: «Περὶ τῶν ἐπιγείων καὶ οὐρανίων κατασκευῆς» (Ἀρχ. Τὸ τῆς γῆς σχῆμα οὔτε τετράγωνόν ἐστι οὔτε τρίγωνον).

Λίγα χρόνια μετὰ τὴ γραφή του ὁ κώδικας βρισκόταν στὴν Ἀχρίδα, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο σημεῖωμα, γραμμένο στὸ παράφυλλο, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ φ. 1, μὲ χέρι ἀγροῖκο καὶ ἀνορθόγραφο (εἰκ. 1): † ὅταν ἐχηρετονίθηκα καγο ο ... Λεόντιος μεσα εἰς τὴν / Ὀχοῖδα στὸ πατριαρχῆω ἐν ἡμερα δευτέρα εορτη του προφίτου/Ιλιου ἐν ἐτη ,αχογ' [1673] ἐν μηνῆ ἰουλλίω κ' [Τὰ ... :

Εἰκ. 1

1. Μὲ τὴν εὐχάριστη συνοδεία δύο παλαιῶν μου μαθητῶν, τοῦ κ. Νίκου Καλογερόπουλου (ἀπὸ τὸ γειτονικὸ Ροδοχώρι Βοῖου) καὶ τοῦ κ. Χρήστου Θεοδορίδη, Ἐπιμελητοῦ τῆς κλασικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

2. Τὴν πληροφορία εἶχα ἀπὸ τὴ σύντομη (καὶ ἔχι ἀκριβῆ) περιγραφή στὸ μικρὸ φυλλάδιο τοῦ Ἀθ. Θ. Γιομπλάκη, καθηγητοῦ, Ἡ ἱερὰ μονὴ Ἁγίου Ἀθανασίου Ἐρατύρας (Σελίτσης), Μικρὰ καὶ εὐδύνοτος μελέτη, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 11-12 καὶ 25-29.

δυσανάγνωστα].—Ἡ 20 Ἰουλίου τοῦ 1673 δὲν ἦταν πάντως Δευτέρα, ἀλλὰ Κυριακή.

ε) Ὁ Νομοκάνοντας τῆς Ἐράτουρας ἀποτελεῖται ἀπὸ 315 κεφάλαια τὸ ἴδιο καὶ ὁ Νομοκάνοντας τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης 1400 (βλ. παραπ. ἀρ. β). Μιὰ πρόχειρη ἔρευνα στοὺς ἄλλους τρεῖς Νομοκάνονες τοῦ Μαλαζοῦ πὺ ζέροουμε γραμμένους μὲ τὸ χέρι τοῦ Γκίνου ἔδειξε πὺς καὶ αὐτοὶ τὸν ἴδιο ἀριθμὸ κεφαλαίων παρέχουν: δηλ. οἱ κώδδ. *Archiv. S. Pietro C 150* (ἔτ. 1620), *Ἰβήρων 307* (ἔτ. 1627), καὶ *Κωσταμον. 16* (ἔτ. 1648)¹. Στὴν ἐκτενέστερη περιγραφή μάλιστα τοῦ πρώτου ἀπὸ τὸν P. Canart² ὑπάρχει καὶ ἡ ἀκόλουθη λεπτομέρεια, ὅτι τὰ φφ. 183-237 περιέχουν τὰ κεφάλαια 250-315, καὶ ὅτι τὸ κεφ. 250 (σν') ἐπιγράφεται: «Νομοκάνονον καὶ ὅτι τῶν ἀρχιερέων ἐδόθη νὰ αὐξάνουν καὶ νὰ ὀλιγοστεύουν τὰ ἐπιτίμια κτλ.»—ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὸν κώδικα τῆς Ἐράτουρας (καὶ ἀσφαλῶς καὶ στὰ ἄλλα τοῦ Γκίνου). Ἐπίσης τὸ τελευταῖο (τιε') κεφάλαιο εἶναι τὸ ἴδιο σὲ ὅσα χφφ μπόρεσα νὰ τὸ ἐξακριβώσω («Διαζύγιον τοῦ μὴ ἀποστειλαντος ἐξόδους τῆς γυναικὸς αὐτοῦ»).

Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ μὲ ἔκαμε νὰ ἐρευνήσω μήπως καὶ ἄλλα χφφ πὺ παρέχουν τὸν ἴδιο ἀριθμὸ κεφαλαίων εἶναι τυχὸν γραμμένα μὲ τὸ χέρι τοῦ βιβλιογράφου μας. Ὁ Δ. Γκίνης³ ἀναφέρει τέσσαρα συνολικὰ χφφ μὲ 315 κεφάλαια: τὰ *Λαύρας 23*, *Ἰβήρων 299* καὶ *307*, καὶ *Κωσταμονίτου 16*. Τὰ δύο τελευταῖα εἶναι μαρτυρημένα χφφ τοῦ Γκίνου (βλ. παραπ. καὶ Πολίτης σ. 118' ἀρ. 12, 24). Ἐμενεν τὰ ἄλλα δύο: *Λαύρας 23* καὶ *Ἰβήρων 299*. Γιὰ τὸ τελευταῖο ἡ περιγραφή τοῦ Λάμπρου μᾶς δίνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν κεφαλαίων, καὶ ἄλλα ὅμοια στοιχεῖα: κεφ. α' Περὶ κριτοῦ ὅπως νὰ εἶναι⁴ εἰς πάντας συμπαθῆς - κεφ. τιε' Διαζύγιον τοῦ μὴ ἀποστειλαντος κτλ. Προτάσσεται ἐπίσης τὸ Προοίμιο (Τοῖς ἀπανταχοῦ κτλ.) καὶ Πίναξ τῶν κεφαλαίων. Στὸ τέλος τὸ σημείωμα: *Ἐν ἔτει ζοκ' μηνὶ ἰουλίῳ κη'* (= 1612)—ὅπως δηλ. ὑπογράφει (ἢ τελειώνει τὸ βιβλιογρ. του σημείωμα) ὁ Γκίνος. Καὶ προσθέτει ὁ Λάμπρος: «Ταῦτα καὶ μόνον διορῶνται νῦν ἐκ τῆς διασβεσθείσης σημειώσεως τοῦ βιβλιογράφου». Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ χφ τῶν Ἰβήρων ἔχουν φωτογραφηθῆ μερικὰ φύλλα (μόνο) στὸ Πατριαρχικὸ Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν. Καὶ ὅπως πιστοποίησε

1. Πολίτης σ. 118, ἀρ. 9, 12, 24. Τὸν ἀριθμὸ τῶν κεφαλαίων δίνει γιὰ τὸ πρῶτο ὁ P. Canart (βλ. ἐπὺμ. σημ.), γιὰ τὰ ἀγιορειτικὰ ὁ κατάλογος τοῦ Λάμπρου, ἀλλὰ καὶ ὁ Δ. Γκίνης στὸ παλαιὸ του ἄρθρο «Ἡ εἰς "φράσιν κοινήν" παράφρασις τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαζοῦ», *Ἑλληνικά* 8 (1935) 29-47 (εἰδ. σ. 45).

2. *Catalogue* κτλ., 1966 (= *Studi e Testi* 246), σ. 44-47.

3. Ἐ.ἀ. (Ἡ εἰς "φράσιν κοινήν"), σ. 45.

4. μὲν εἶναι Λάμπρος - ἀσφαλῶς λάθος.

ό κ. Εὐθ. Λίτσας, πού τόν παρακάλεσα νά ἐξετάσῃ τίς φωτογραφίες¹, ἡ γραφή εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ γραφή τοῦ Γκίνου (βλ. καί πίν. 7α).

Γιά τὸ χφ τῆς Λαύρας² ἡ περιγραφή τοῦ καταλόγου (Εὐστρατιάδῃ) δὲν μᾶς βοηθᾷ τόσο πολύ. Μᾶς δίνει πάντως τὸν ἀριθμὸ τῶν κεφαλαίων καθὼς καὶ τίς διαστάσεις (19×14) καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν φύλλων, στοιχεῖα πού συμπίπτουν πάνω κάτω μὲ τῶν ἄλλων χειρογράφων³, καὶ ἀκόμα τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα: 'Εν ἔτει ζροκέ' [1617], μηνὶ ἰουνίῳ ιε'. Ὁ τρόπος πού δηλώνεται ἡ χρονολογία εἶναι, ἕπως εἶδαμε, ὁ τυπικὸς τοῦ Γκίνου. Δὲν ἔχω καμιά ἀμφιβολία πὼς καὶ αὐτὸς ὁ Νομοκάνοντας ἔχει βγῆ ἀπὸ τὸ χέρι του. Τὴν ἀπόλυτη βεβαιότητα θὰ τῇ δώσῃ καὶ ἐδῶ ἡ παραβολὴ τῆς γραφῆς.

ς) Τέλος καὶ ἄλλο χειρόγραφο τοῦ Γκίνου εἶχα τὴν εὐκαιρία νά πιστοποιήσω ἐντελῶς πρόσφατα, κατὰ τὴν τελικὴ ἐπεξεργασία τοῦ Συμπληρωματικοῦ καταλόγου τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (καὶ μάλιστα ἀφοῦ εἶχε πιὰ παραδοθῇ τὸ σημεῖωμα τοῦτο στὸ τυπογραφεῖο). Εἶναι ὁ κώδικας Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης 2197, ἓνα χειρόγραφο, ἀντίθετα ἀπὸ τὰ περισσότερα τοῦ Γκίνου, πολὺ μικρῶν διαστάσεων (15×10,5, φφ. 96). Περιέχει κυρίως γράμματα καὶ ἐπιστολὲς τῶν πατριαρχῶν Ἰερεμίου Β', Μελετίου Πηγᾶ καὶ Κυρίλλου Λουκάρεως (πατριάρχη ἀκόμα Ἀλεξανδρείας), σχετικὰ ἰδίως μὲ τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Βλαχίας (χρονολογημένα, ἓνα στὸ 1583, τὰ ἄλλα 1595-1597), καὶ στὸ τέλος κείμενα κατὰ Λατίνων (τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ, τὸν Τόμο τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας κ.ά.)· στὴν ἀρχὴ ὁ βιβλιογράφος μας ἐπρόταξε ἓνα κείμενο πού τὸν ἐνδιέφερε ἰδιαίτερα: ἓνα «χρυσόβουλον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Πωγωνιανῆς τοῦ καὶ πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου». Τὸ ἔγγραφο τὸ ἔχει δημοσιεύσει, ἀπὸ τὸ χφ τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης (πού εἶναι καὶ ἡ μοναδικὴ πηγὴ πού μᾶς τὸ παραδίδει), ὁ κ. Δ. Α. Ζακυθηνός⁴, ὁ ὁποῖος (σ. 277-8) δίνει καὶ λεπτομερῆ περιγραφή ὅλου τοῦ περιεχομένου τοῦ κώδικα. Τὸ ἔγγραφο δὲν εἶναι «χρυσόβουλο», ἀλλὰ «κτιτορικὸ» τριῶν μοναστηριῶν πού ιδρύθησαν, στὴ Β. Ἠπειρο, ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ διοικητὴ τοῦ «θέματος τῆς Δύσεως» Κομνηνὸ Παλαιολόγο, τὸν ὁποῖον ὁ κ. Ζακυθηνός ταυτίζει μὲ τὸν πρωτοβεστιάριο Ἀνδρόνικο Παλαιολόγο, διοικητὴ Βελεγράδων (1326-28).

Τὸ τρίτο ἀπὸ τὰ μοναστήρια αὐτά, «μονούδριον» κατὰ τὸ κτιτορικὸ, τῆς

1. Τὸν παρακαλῶ νά δεχτῇ καὶ ἀπὸ ἐδῶ τίς θερμότες εὐχαριστίες μου.

2. Ὁ Γκίνης ἔ.ά. παραθέτει τοὺς ἀριθμοὺς Λαύρας τοῦ Zacchariae· ὁ ἀρ. 23 δὲν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Λαύρας Α 35 (Εὐστρατιάδῃς ἀρ. 1525) — πρβ. καὶ Γκίνης, *Κείμενα*, στὰ χφφ Λαύρας.

3. 21×95, φφ. ± 240 Ἐράτυρας, 20,3×15,3, φφ. 241 Archivio S. Pietro.

4. Δ. Α. Ζακυθηνός, «Ἀνέκδοτον βυζαντινὸν κτιτορικὸν ἐκ Βορείου Ἠπείρου», *ΕΕΒΣ* 14 (1938) 277-294.

υπεραγίας Θεοτόκου «ἐν τῷ θέματι τῆς Λυβίσδας, τὸ εἰς τὴν ἄκρην τοῦ κάμπου εἰς τὸν λεγόμενον Φράζον», ὁ γραφέας, μὲ τὸν τίτλο ποῦ πρόσθεσε, τὸ ἐταύτισε μὲ τὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου Πωγωνιανῆς, τὸ πατριαρχικὸ σταυροπήγιο, δηλ. μὲ «τὴν ἐπιφανεστάτην τῶν μονῶν τῆς Πωγωνιανῆς, τὴν τῆς Μολυβδοσπεπᾶστου»¹. Ἄν πρόκειται πράγματι γι' αὐτὴν ἢ γιὰ κάποιαν ἄλλη (τὴν «Παναγία τοῦ Μωροδέτου» ἢ Μπροδέτσι π.χ.) δὲν εἶναι σίγουρο². Πάντως, τώρα ποῦ ξέρουμε πὼς ἀντιγραφέας εἶναι ὁ Γκίνος, πρωτοπαπᾶς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πωγωνιανῆς, καταλαβαίνουμε τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ τὴν πρωτεύουσα θέση ποῦ ἔδωσε στὸ ἔγγραφο μέσα στὴ συναγωγή τῶν ἐγγράφων ποῦ ἀπήρτισε. Ἴσως αὐτὸ νὰ μᾶς βοηθήσῃ καὶ γιὰ τὴν πηγὴ ἀπ' ὅπου τὸ ἀντέγραψε.

Τὸ χειρόγραφο χρονολογεῖται ἀσφαλῶς μετὰ τὸ 1597, χρονολογία ποῦ ἔχει τὸ μεταγενέστερο ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποῦ παραθέτει. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχη γραφτῆ μέσα στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια, καὶ νὰ εἶναι ἐπομένως ἀπὸ τὰ πρῶμα τοῦ βιβλιογράφου μας. Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ χφ δὲν ἔχουμε καμιὰ θετικὴ πληροφορία· δωρήθηκε στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τὸ 1913 ἀπὸ τὸν Γερμανὸ Herbert Krüger, ἄγνωστον ἀπὸ ἄλλου. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐξωφύλλου ὑπάρχει κολλημένο ἓνα ex-libris δικό του, καὶ στὸ πρῶτο παράφυλλο ἡ ἰδιόχειρη ἀφιέρωση, ἑλληνικά, μὲ ὠραῖα, τυπικὰ γράμματα ἀλλοδαποῦ λογίου. Στὸν ἴδιον θὰ ὑφείλεται καὶ ἡ καλαίσθητη στάχωση ἀπὸ λευκὴ περγαμηνή.

Συνοψίζουμε: Στὸν κατάλογο τῶν 25 χειρογράφων ποῦ ξέρουμε, γραμμένων μὲ τὸ χέρι τοῦ Γκίνου, προσθέτονται ἄλλα ἑξι, τὰ ἀκόλουθα:

1. Ἀθῆναι *E. B. E.* 1400, ἔτ. 1596
2. Ἀθων. Ἰβήρων 299, ἔτ. 1612
3. Ἀθων. Λαύρας Α 35, ἔτ. 1617
4. Ἀθῆναι *E. B. E.* 1374, ἀχρονολ.
5. Ἀθῆναι *E. B. E.* 2197, ἀχρονολ.
6. Ἐράτυρας ἀρ. 1, ἀχρονολ.

Ἀπὸ αὐτὰ ὁ ἀρ. 1 πρέπει ν' ἀντικαταστήσῃ τὸν ἀρ. 2 τοῦ καταλόγου μου (ἔ.ἀ., σ. 118), ὅπου εἶχε τοποθετηθῆ τὸ ἀπόγραφόν του ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Καπελέτη, ὁ ἀρ. 2 νὰ πάρῃ τὸν ἀρ. 5α, ὁ ἀρ. 3 τὸν ἀρ. 6α, καὶ οἱ τρεῖς τελευταῖοι ἀχρονολόγητοι τοὺς ἀρ. 26-28. Ἔτσι ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν (ὡς τώρα) γνωστῶν χφφ τοῦ Γκίνου ἀνεβαίνει στοὺς 30. Καὶ ἐξασφαλίζεται ἀκόμη ἀπόλυτα ἡ πατρότητα τοῦ Λαύρας Ω 10 (κατάλ. ἀρ. 17).

*

1. Ζακυθινός, ἔ.ἀ. σ. 289.

2. Αὐτ. 2, 292.

Στὸ τέλος δύο ἐπανορθώσεις: α) Σὲ παλαιότερή μου ἐπίσκεψη στὴ μονὴ Ἰβήρων, τὸ 1967, εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ δῶ τὸν κώδ. Ἰβήρων 289 (ἀρ. 7 τοῦ καταλόγου μου, ἔ.ἀ., σ. 118) καὶ πιστοποίησα τότε (ὅπως τὸ βλέπω, κάπως ἀργοπορημένα, μόνο τώρα) πὺς ἡ ἀναγραφή τῆς χρονολογίας στὸν κατάλογο Λάμπρου ἦταν λανθασμένη· τὸ σωστὸ εἶναι ἐν ἔτει ζομιζ' [καὶ ὄχι ζοκζ'] μηνὶ ὀκτωβρίῳ λ'. Τὸ χφ γράφτηκε ἐπομένως τὸ 1638 καὶ ὄχι τὸ 1618 (καὶ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὸν κατάλογο μετὰ τὸν ἀρ. 19).

β) Τὸ χφ Ἀθων. 4515, Ἰβήρων 395, ἔχει στὸν κατάλογο τοῦ Λάμπρου τὴ χρονολογία: ἐν ἔτει, ζομιζ' μηνὶ ὀκτωβρίῳ λα', ἀπὸ ἐνσάρκου οἰκονομίας 1640. Εἶναι, ὅπως εἶχα σημειώσει (ἔ.ἀ., σ. 112), τὸ μοναδικὸ χφ ὅπου ὁ Γκίνος διπλα στοῦ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου πρόσθεσε καὶ τὸ ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ. Ὡστόσο ἡ ἐπιφύλαξη πού εἶχα διατυπώσει (αὐτ. σημ. 2), μήπως ἡ ἀναγραφή τοῦ ἔτους ἀπὸ Χριστοῦ ὀφείλεται σὲ μεταγενέστερη προσθήκη, ἀποδείχτηκε δικαιολογημένη. Πραγματικά, ὅπως εἶχε πάλι τὴν καλοσύνη νὰ πιστοποιήσῃ κατὰ παράκλησή μου, ἀπὸ φωτογραφία στοῦ Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, ὁ κ. Λίτσας, ἡ προσθήκη ἀπὸ ἐνσάρκου οἰκονομίας 1640 ἔχει προστεθῆ ἀπὸ μεταγενέστερο χέρι, κάτω ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Γκίνου. Αὐτό, σὲ συνδυασμὸ καὶ μετὰ ὅσα παρατηρήθηκαν παραπάνω (σ. 163) σχετικὰ μετὰ τὸν κώδ. E. B. E. 1400, ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Γκίνος ὑπολόγιζε πάντα σωστὰ τὸ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου γιὰ τοὺς τέσσερις τελευταίους μῆνες τοῦ χρόνου. Τὸ χφ δὲν εἶναι λοιπὸν τοῦ 1640, ἀλλὰ τοῦ 1639. Καὶ ἀντίστοιχα, τὰ χφφ 18, 19 καὶ 25 τοῦ καταλόγου (ὅλα μετὰ τὴν δήλωσιν τοῦ μηνός, Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος) δὲν ὑπάρχει πιά λόγος νὰ χρονολογηθοῦν μετὰ ἐπιφύλαξιν 1632/33, 1633/34, 1648/49, ἀλλὰ ἀσφαλῶς: 1632, 1633, 1648.

Ἄς σημειωθῆ ἀκόμα ὅτι ὁ Γκίνος χρονολογεῖ πάντα μετὰ τὸν ἴδιον τυπικὸ τρόπο, ἀναγράφοντας ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου, μῆνα καὶ ἡμέρα τοῦ μηνός, π.χ. ἐν ἔτει ζομιζ' μηνὶ ὀκτωβρίῳ (ἡ-ίου) λα'. Μοναδικὴ ἐξαιρέση ὅπου προσθέτει καὶ τὴν δήλωσιν τῆς ἰνδικτιώνας μένει τὸ χφ E. B. E. 1400 (=E. B. E. 2231, ἔ.ἀ., σ. 112)· τὸ πράγμα ἐξηγεῖται πιθανὸν ἀπὸ τὸ γεγονός πὺς τὸ χφ εἶναι τὸ ἀρχαιότερο (χρονολογημένο) τοῦ Γκίνου πού ξέρουμε¹.

10. Ἐνας ψευδομαζοβίσις βιβλιογράφος

Τὴν ἀρκετὰ σημαντικὴ συλλογὴ χειρογράφων (76 ἀριθμοὶ) «τῆς ἐν Θεοράπναις μονῆς τῶν Ἀγίων Τεσσαράκοντα» περιέγραψε ἀπὸ τὸ 1907 κιόλας ὁ

1. Ἄς διορθωθοῦν, μετὰ τὴν εὐκαιρία, καὶ τὰ ἀκόλουθα τυπογραφικὰ λάθη στοῦ παλαιότερου ἀρθροῦ μου: σ. 113, στ. 9, ἀντὶ ζολα' γρ. ζομι', σ. 118, Κατάλογος ἀρ. 19, νὰ συμπληρωθῆ: E. B. E. 2193.

N. A. Βέης¹. 'Ο τοπογραφικός προσδιορισμός από τὸν Βέη με τὸ ἀρχαῖο ὄνομα τοῦ τέως δήμου τῶν Θεραπνῶν γεννᾶ μᾶλλον σύγχυση. 'Η μονὴ βρίσκεται στὶς Δ. κλιτύες τοῦ Πάρωνα, κοντὰ στὸ χωριὸ Χρύσαφα, σὲ μικρὴ ἀπόσταση, ΒΑ, ἀπὸ τὴ Σπάρτη², ὅπου καὶ ὑπάγεται διοικητικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ. 'Ανάλογη σύγχυση ἔχει δημιουργηθῆ καὶ με τὴ μονὴ τῆς Ζερμπίτσας, πού βρίσκεται κι αὐτὴ στὴν περιοχὴ τῆς Σπάρτης, στὶς ὑπώρειες τοῦ Ταυγέτου, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸ Ξηροκάμπι. Στὸ *Répertoire* τοῦ M. Richard ἡ πρώτη καταγράφεται στὸ ἀρχαῖο (ἀνύπαρκτο σήμερα) ὄνομα Thérarnai (ἀρ. 805), ἡ δευτέρα στὸ ἐπίσης ἀρχαῖο καὶ ἀνύπαρκτο ὄνομα τοῦ τέως δήμου Καρηνείας (Karinia, ἀρ. 462)³. Κανονικὰ καὶ τὰ δύο μοναστήρια πρέπει νὰ καταγραφοῦν στὸ λῆμμα «Σπάρτη», ὅπου ἄλλωστε ἔχουν μεταφερθῆ σήμερα τὰ χφφ καὶ τῶν δύο μοναστηριῶν, στὸ 'Ιστορικὸ 'Αρχεῖο τῆς Μητροπόλεως ἄλλοτε, στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τῆς πόλεως πρόσφατα⁴.

Εἶχα τὴν εὐκαιρία, σὲ μιὰ σύντομη ἐπίσκεψή μου στὴ Σπάρτη τὸ Πάσχα τοῦ 1972, νὰ μελετήσω τὰ χφφ καὶ τῶν δύο συλλογῶν. Τὸ μικρὸ μου σημείωμα τοῦτο ἀναφέρεται στὸν κώδ. ἀρ. 30 τῆς μονῆς τῶν 'Αγ. Τεσσαράκοντα (Βέης ἔ.ἀ., σ. 119-120). Εἶναι ἓνα Θεοτοκάριο γραμμένον ἀπὸ τὸν Δημήτριον Σισίνιον «ἐκ τὰς χρυσᾶς καὶ λαμπρᾶς 'Ανθήνας», ὅπως γράφει ὁ ἴδιος στὸ μακρὸ ἔμμετρο βιβλιογραφικὸ του σημείωμα (δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Βέη ἔ.ἀ.). Μετὰ τοὺς στίχους ὑπογράφει με μιὰ μονοκονδυλιὰ (βλ. πίν. 7β): *Δημήτριος τλήμων καὶ πάσης ἀρετῆς*⁵ *ξένος | καὶ ρήτωρ Καριονπόλεως, καὶ ἀκολουθεῖ ἡ χρονολογία: 'Ετελειώθη ἔτος τοῦ Χ(ριστο)ῦ ,αφλγ' |||| ἐν μηνὶ μαῖω εἰσα ἕξ. Τέλος καὶ τῷ Θ(ε)ῶ χάρις.*

Παρέθεσα τὴ χρονολογία σύμφωνα με τὴν ἀνάγνωση τοῦ Βέη: ,αφλγ' [1533]. 'Απὸ τὸν ἴδιο βιβλιογράφον ὑπάρχει στὴν ἴδια συλλογὴ καὶ ἓνα ἄλλο

1. Δημοσιεύτηκε στὴν *Ἐπιτηρίδα τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός* 8 (1904) 93-146 (RR 805).

2. 'Η ἔνδειξη λοιπὸν στὸ RR ἔ.ἀ. «entre Sparle et Gheraki» δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής.

3. Τί χρωστοῦν, ἀλήθεια, οἱ ξένοι νὰ ταλαιπωροῦνται ἄλλοτε με τὴ μανία μας στὴν ὀνομασία τῶν (τέως) δήμων με ἀρχαῖα ὀνόματα, καὶ ἄλλοτε με τὴ σύγχρονη μανία τῆς ἀρχαιολογικῆς μετονομασίας! Πρβ. καὶ τὴ Βίτσα (Vitsa) στὴν Ἠπειρο, πού μεταμορφώθηκε (ἀπὸ ἐμᾶς) σὲ Βῆσσα (Bessa) — βλ. Λ. Πολίτη, *Παλαιογραφικά ἀπὸ τὴν Ἠπειρο*, Θεσσαλονίκη. 1973, σ. 343-44.

4. Τὰ 11 χφφ τῆς μονῆς Ζερμπίτσας ἔχουν περιγραφῆ ἀπὸ τὸν Τ. Α. Γριτσόπουλο, «Κατάλογος τῶν ἐν τῷ 'Ιστορικῷ 'Αρχεῖῳ Σπάρτης χειρογράφων κωδίκων καὶ λοιπῶν ἐγγράφων», *Ἄθηνά* 56 (1952) 25-44 (RR 790, στὸ λῆμμα Sparte — ἀλλὰ βλ. Supplément 1, σ. 28 Karinia).

5. 'Ο Βέης: καὶ ... ἀρετῆς.

χειρόγραφο, αρ. 18 (Βέης σ. 112-114), μιὰ συναγωγή λόγων πανηγυρικῶν τοῦ Ἐφραϊμ τοῦ Σύρου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἄλλων πατέρων. Ὁ βιβλιογράφος ὑπογράφει δύο φορές, στὸ φ. 218α καὶ στὸ φ. 225α, σχεδὸν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο χειρόγραφο, καὶ χρονολογεῖ καὶ τις δύο φορές ἐν μηνὶ ἀπριλλ(ίω) 1599 (ἔτσι, μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς).

Μὲ τὰ δύο χφφ καὶ μὲ τὸν βιβλιογράφο ἀσχολήθηκε καὶ ὁ Σπ. Λάμπρος, στὸν ἴδιο τόμο τῆς *Ἐπετηρίδος τοῦ Παρνασσοῦ*¹. Ὁ Λάμπρος πρόσεξε τὴ μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὴ γραφὴ τοῦ ἐνὸς κώδικα ἀπὸ τὸν ἄλλον, «διότι μεταξὺ τῆς ἐν ἔτει 1553 γραφῆς τοῦ Θεοδοκαρίου καὶ τοῦ ἔτους 1599 καθ' ὃ ἐγράφη ἡ συλλογὴ τῶν πανηγυρικῶν λόγων, παρῆλθον τεσσαράκοντα καὶ ἕξ ὅλα ἔτη. Ἄλλ' αὐτὸ (προσθέτει) δὲν εἶναι λόγος ἀποχρῶν, ὅπως ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ἕτερος τῶν ἀριθμῶν, καὶ δὴ μᾶλλον ὁ τοῦ ἔτους ,αφλγ' , ἄτε δυσκολώτερον δυναμένων νὰ παρανοηθῶσι τῶν ἀραβικῶν ἀριθμῶν τοῦ 1599, ἐξεγράφη ὑπὸ τοῦ κ. Βέη ἐσφαλμένως. Ἀπ' ἐναντίας δὲ πρέπει μᾶλλον νὰ τᾶξωμεν καὶ τὸν Δημήτριον Σισίνην μεταξὺ τῶν μακροβίων βιβλιογράφων, περὶ ὧν τινα ἔγραψα ἐν τῷ ἐμῷ καταλόγῳ τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ὅρους ἐλληνικῶν κωδίκων (Ἐν Κανταβριγία 1900, τόμ. Β', σ. II)»².

Ἄλλὰ οἱ ὑπολογισμοὶ τοῦ Λάμπρου εἶναι πρῶτα πρῶτα λαθησμένοι, ὀφειλόμενοι σὲ ἀβλεψία κατὰ τὴν ἀναγραφὴ τῶν ἀριθμῶν. Γιατὶ ἐνῶ, ἀντιγράφοντας τὸν Βέη, σημειώνει γιὰ τὸ Θεοδοκάριο σωστὰ τὸ ἔτος ,αφλγ' (= 1533), καὶ τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνει καὶ στοὺς συλλογισμοὺς του (βλ. παραπ.), στὴ μεταγραφὴ σὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς σημειώνει 1553³, καὶ μὲ βάση τὸ ἔτος αὐτὸ ὑπολογίζει τὴ χρονικὴ ἀπόσταση (1599-1553) σὲ 46 χρόνια. Ἡ ἀπόσταση εἶναι ὁμοίως στὴν πραγματικότητά πολὺ μεγαλύτερη: (1599-1533) 66 χρόνια. Καὶ βιβλιογράφοι ποὺ γράφουν γιὰ 46, ἀκόμα καὶ γιὰ περισσότερα χρόνια δὲν εἶναι σπάνιοι (τὸ «ρεκόρ» τὸ κατέχει, νομίζω, ὁ Γκίνος μὲ 53 χρόνια)· ἀλλὰ ἄνθρωπος ποὺ νὰ γράφει συνεχῶς ἐπὶ 66 χρόνια θὰ ἦταν κάτι πραγματικὰ ἀδιανόητο⁴.

Ἄλλὰ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Δημητρίου Σισίνη, ἂν διαβαστῆ

1. «Συμπληρώματα εἰς τοὺς Ἀθηναίους βιβλιογράφους καὶ κτήτορας κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Ἐπετ. Παρνασσοῦ* 8 (1904) 49-62 (εἰδ. σ. 56-60). Γιὰ τὸν βιβλιογράφο βλ. καὶ Vogel - Gardthausen, *Die griech. Schreiber*, σ. 105.

2. Βλ. τὴ μεθεπόμενη σημείωση.

3. Τὸ λάθος πέρασε καὶ στοὺς Vogel - Gardthausen, ἔ.ἀ.: 1553, 1599. Γιὰ τὸ τελευταῖο, ζητώντας νὰ βροῦν τὴν ἐξήγησιν τῆς μεγάλης χρονικῆς ἀπόστασης, σημειοῦν: «Das Datum wahrscheinlich späterer Eintrag, oder verschrieben?».

4. Ὁ Λάμπρος, ἔ.ἀ., ὡς μακροβιότερον ἀναφέρει τὸν Γκίνο, μὲ 47 χρόνια (1601-1648, ὑπολογίζοντας μόνον τὰ ἀγιορειτικὰ χφφ ποὺ ἤξερε), καὶ ἀμέσως ὕστερα τὸν Εὐφρόσυνο: 30 χρόνια (1553-1583), καὶ τὸν Μπαλασιο (1672-1701). Πρβ. καὶ ὅσα ἔγραψα καὶ ἐγὼ σχετικὰ (Γκίνος, σ. 117, 3) [τὰ 54 χρόνια πρέπει νὰ γίνουν τώρα 53: 1596-1648 - βλ. παραπ. σ. 163]:

προσεχτικότερα, περιορίζει τὴν τερατώδη αὐτῆ ἔκταση τῶν 66 χρόνων μονάχα σὲ τέσσερα. Γιατὶ ὁ βιβλιογράφος δὲν ἔγραψε ,αφλγ' [1533], ἀλλὰ ,αχγ', δηλ. 1603. Ἀκριβέστερα, μετὰ τὸ ἔτος τῆς χιλιάδας (α), ἔγραψε τὸ ἔτος τῆς ἑκατοντάδας (φ)—συνηθισμένος ἴσως ἀκόμα στὰ ἔτη τοῦ 1500¹—τὸ ἔσβησε ὅμως ἀμέσως καὶ ἔγραψε δίπλα τὸ σωστὸ (χ) καθὼς καὶ τὸ ἔτος τῶν μονάδων (γ). Στὸ πρωτότυπο, ἀλλὰ καὶ στὴ φωτογραφία (πίν. 7β) φαίνεται καθαρά καὶ ἡ ἀπόξεση καὶ τὸ ἐπόμενο γράμμα, ποὺ εἶναι ἀσφαλῶς χ καὶ ὄχι λ (πρβ., στὸ ἴδιο τὸ σημεῖωμα, τὸ χ στὸ χάρις καὶ τὸ λ στὸ ἐτελειώθη). Τὸ 1603 λοιπόν, τέσσαρα μόλις χρόνια μετὰ τὸ Πανηγυρικὸν τοῦ 1599, ἔγραψε ὁ Δημήτριος Σισίνης καὶ ρήτωρ Καρουπόλεως τὸ Θεοτοκάριον τοῦ κώδ. Ἀγ. Τεσσαράκοντα ἀρ. 30. Καὶ τὸ ὄνομά του πρέπει νὰ διαγραφῆ ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν μακρόβιων βιβλιογράφων.

Θεσσαλονίκη

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ 2121 ΚΑΙ 2151
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης. Ἔχουν γραφῆ τὸν 18ο αἰῶνα (ὁ ἀκριβὴς χρόνος γραφῆς τοῦ πρώτου εἶναι τὸ 1704, σύμφωνα μὲ σημεῖωμα τοῦ βασικοῦ γραφέα του (χ¹), φ. 4^v: 1704 ποσειδεῶνος μεσοῦντος) καὶ ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν «φρασεολογίων» ἢ «φρασαρίων»².

Τὸ χειρόγραφο 2151 περιέχει ἀποσπάσματα χριστιανῶν καὶ ἐθνικῶν συγγραφέων ταξινομημένα κατὰ λήμματα μὲ ἀλφαβητικὴ σειρά, καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη (φφ. 1-126 καὶ 127-247^v), ποὺ ἀρχίζουν καὶ τὰ δύο ἀπὸ τὸ Α καὶ τελειώνουν στὸ Ω. Ἐπομένως, σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενό του, μποροῦμε ἀσφαλῶς νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε «φρασεολόγιο».

1. Ἡ σημείωση τοῦ ἔτους μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς στὸ ἄλλο χφ (1599) δείχνει ἴσως καὶ ἑλλειψη οικειότητος μὲ τοὺς ἑλληνικοὺς ἀριθμοὺς.

2. Βλ. ἀνάλογους κώδικες τῆς ἴδιας περιόδου ἐποχῆς: Ἱεροσολυμ. ἀρ. 286, 435, 439· Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ἀρ. 93, 347· Νέας Συλλογῆς Κεντρικῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων ἀρ. 105 (μεταγενέστερος ἀπὸ τοὺς προηγούμενους) (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Πιερρούπολις 1891-1915, τόμ. 1, σσ. 357-8, 424, 425-6· τόμ. 4, σσ. 431 καὶ 322-3· τόμ. 5, σ. 387). Πρβ. ἐπίσης τὸν κώδικα Ἰβήρων 4215 (Λάμπρος) καὶ τοὺς κώδικες τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος 1073 καὶ 1336 (Σακκελίων).

Ἀντίθετα, τὸ χειρόγραφο 2121 εἶναι μᾶλλον «ὀνομάτων τε καὶ ῥημάτων ἀνθολογία», ὅπως τὸ ὀνομάζει καὶ ὁ συγγραφέας του (φ. 4^v), ὁ ὁποῖος ὅμως παράλληλα τοῦ δίνει καὶ τὸ ὄνομα «φρασάριον» (φ. 86). Ἀποτελεῖται καὶ αὐτὸ ἀπὸ δύο μέρη: τὸ πρῶτο (φφ. 1-56) περιέχει λέξεις καὶ ἐκφράσεις ἀρχαῖες ἢ λόγιες (ἀπὸ Α-Κ) ἐρμηνευόμενες στὴ νεοελληνικὴ. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ὀρισμένες παρεκκλίσεις· παρεμβάλλονται δηλ. καὶ ἐρμηνεύονται λέξεις ἢ ἐκφράσεις νεοελληνικῆς (π.χ. διὰ τὰ φύγη, εὐγάζει δόντια, καταφρονημένος, καθαρίζω τὸ νερόν). Τὸ δεύτερο μέρος (φ. 57 κ.έ.) περιέχει ἀπλῆς νεοελληνικῆς λέξεις ἢ ἐκφράσεις (ἀπὸ Α-Ω) ἐρμηνευόμενες μὲ ἀρχαῖες ἢ λόγιες, ἢ ἀκόμη καὶ μὲ ἀντίστοιχες νεοελληνικῆς. Καὶ ἐδῶ ὑπάρχουν οἱ σχετικῆς παρεκκλίσεις, δηλ., ἀντὶ γὰρ ἀπλῆς νεοελληνικῆς, ἐρμηνεύονται ἀρχαῖες ἢ λόγιες λέξεις καὶ ἐκφράσεις (π.χ. ἄμπελος, ἀνασπῶ, ἀναχωρεῖ τοῦ λιμένος ἢ ναῦς, οἶνος). Γιὰ τὰ γίνη πιδ ἀναλυτικὴ ἢ ἐρμηνεία τῶν λέξεων, πολλῆς φορὸς ὁ συγγραφέας καταχωρίζει καὶ σχετικὰ ἀποσπάσματα ἢ ἀπλῶς φράσεις ἀπὸ διάφορους συγγραφεῖς. Συχνὰ ἄλλωστε, γιὰ περισσότερη σαφήνεια στὴν ἐρμηνεία, παραθέτει δικὰ του παραδείγματα, στὰ ὁποῖα, ὅταν πρόκειται γιὰ πρόσωπο, χρησιμοποιεῖ τὸ ὄνομα Πέτρος, καὶ ὅταν πρόκειται γιὰ τόπο, τὴν πόλη Ἀλεξάνδρεια (π.χ. φ. 41, στὸ λῆμμα ἔχθρα: εἰς ἔχθραν ἦλθον τῷ Πέτρῳ· φ. 153^v, στὸ λῆμμα ἐπιστάτην σε κάμνω: καθίσταμαι ἐπίτροπος Ἀλεξανδρείας). Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ στὴ σκέψη πὼς ἐνδεχομένως ὁ συγγραφέας νὰ εἶχε κάποιον συγκεκριμένο βιβλίον ὡς ὑπόδειγμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλοῦσε τὰ παραδείγματά του. Στὸ δεύτερο μέρος, ἀνάμεσα στὶς δημώδεις λέξεις, ὑπάρχουν καὶ ἀρκετὲς τουρκικῆς ἢ γενικότερα ξενικῆς προελεύσεως (π.χ. ἀμανάτι, βεζήρης, κιαμουχάς, μασκαράς, μπέης, σαλιβαρώνω, τζελάτης, χαράτζι). Συμβαίνει ἐπίσης πολλῆς λέξεις νὰ μὴν ἐρμηνεύονται καθόλου· πιθανότατα ὅμως ἐπρόκειτο νὰ συμπληρωθοῦν ἀργότερα οἱ ἐρμηνεῖες τους, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀφημένα κενά.

Ὁ γραφέας τῶν δύο χειρογράφων εἶναι ὁ ἴδιος, μὲ ἐξίρρηση τὰ φύλλα 6-22 τοῦ χειρογράφου 2121, πὺ εἶναι γραμμένα (ἐκτὸς ἀπὸ μερικῆς προσθήκης, γραμμένες ἀπὸ τὸν κοινὸν γραφέα) ἀπὸ δεύτερο χέρι. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι στὸ χειρόγραφο 2121 ὑπάρχουν καὶ μερικὰ διάσπαρτα, πολὺ ἀνορθόγραφα σημειώματα καὶ δοκίμια κονδυλίου, γραμμένα ἀπὸ τρίτο χέρι, ἀγροῖκο. Στὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἔχουμε τὸ ἐξῆς σημείωμα (φ. 4^v, χ¹): καὶ τότε πρὸς τοῖς ἄλλοις Ἀκακίου ἱεροδιακόνου τοῦ ἐπικληθέντος Προκοπίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Ποιὸς ἀκριβῶς ὅμως ἦταν ὁ Ἀκάκιος, στὸν ὁποῖον ἀνῆκε κάποτε τὸ χειρόγραφο, δὲν μπορέσαμε νὰ ἐξακριβώσουμε. Ὁ Τρ. Εὐαγγελίδης¹ δίνει τὴν πληροφορία (χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ τὴν πηγὴ του) πὼς ἀπὸ τὸ 1704 ὡς τὸ 1720 συναντοῦμε διδάσκαλο στὴ Θεσσαλονικὴ τὸν ἱερομόναχο Ἀκάκιο. Πιθανότατα λοι-

1. Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1936, τόμ. 1, σ. 114.

πὸν νὰ πρόκειται γι' αὐτὸν τὸν Ἀκάκιο, τὸν κτήτορα τοῦ χειρογράφου. Τὴν πληροφορία αὐτὴ τοῦ Εὐαγγελίδη δὲν μπορέσαμε ὥστόσο νὰ τὴ διασταυρώσουμε ἀπὸ ἄλλοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὸ ἴδιο χειρόγραφο προτάσσεται προοίμιο τοῦ συγγραφέα (φ. 4-4^v, χ¹), στὸ ὁποῖο αὐτὸς ἐξηγεῖ γιὰ ποιὸς λόγους συνέταξε τὴν «ἀνθολογία» του. Ἐκεῖ ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ἀσχολήθηκε με «τὴν ὑψηλοτάτην θεολογίαν» («ἐν τῷ τῶν Γραικῶν φροντιστηρίῳ»). Ἡ πρώτη μας σκέψη ἦταν νὰ ἀναζητήσουμε νὰ βροῦμε ποιὸ σχολεῖο ἔννοεῖ ὁ συγγραφέας με τὴ φράση «τὸ τῶν Γραικῶν φροντιστήριον». Τοῦτο θὰ μᾶς βοηθοῦσε ἴσως νὰ συγκεντρώσουμε περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν συγγραφέα ἢ καὶ γιὰ τὸν κτήτορα τοῦ χειρογράφου. Διαπιστώσαμε ὥστόσο πὼς ἓνα μεγάλο ἀπόσπασμα τοῦ παραπάνω προοιμίου (τὸ ὁποῖο περιέχει καὶ τὴν ἀναφορὰ στὸ «τῶν Γραικῶν φροντιστήριον») εἶναι ἀπόλυτα ὅμοιο με τὸν πρόλογο ἑνὸς φρασεολογίου τῆς Πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων¹. Ἐνδεχομένως λοιπὸν νὰ πρόκειται γιὰ ἀπλὴ ἀναγραφή μιᾶς τυποποιημένης μορφῆς προοιμίου.

Τὰ πολλὰ ὀρθογραφικὰ λάθη καὶ τὰ ἀφημένα κενὰ στὰ χειρόγραφα 2121 καὶ 2151 μᾶς ὀδηγοῦν στὴ σκέψη πὼς γραφέας τῶν χειρογράφων πρέπει νὰ ἦταν κάποιος μαθητὴς καὶ ἔχι ὁ ἴδιος ὁ συμπιλητὴς. Τὸ χειρόγραφο 2121 μάλιστα πρέπει νὰ γράφτηκε ἀπὸ δύο μαθητές, γιὰτὶ διακρίνονται βασικὰ δύο τρόποι γραφῆς.

Στὸ χειρόγραφο 2121 ὑπάρχει ἓνα σημείωμα (φ. 532^v: *ἐκήνος ὁποῦ ποθη να μάθη φιλοσοφικὰ προέτη να παγένη εἰς το ἅγιο(ν) ὄρος ἐκη εἶναι η διδάσκαλι ἐκη εἶνὲ καὶ ἡ φιλόσοφοι αὐτοῦ προέτη τάξι κτλ.*), γραμμένο ἀπὸ τὸν τρίτο γραφέα, τὸν ἀγροῖκο, ὁ ὁποῖος, ὅπως φαίνεται, εἶναι μεταγενέστερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο. Τὸ σημείωμα εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ἀκτινοβολία καὶ τὴ φήμη ποῦ εἶχε στοὺς συγχρόνους τῆς ἡ Ἀθωνιάδα Σχολή, καὶ παράλληλα ὑποδηλώνει ἴσως κάποια σχέση τοῦ γραφέα με αὐτὴν· εἶναι πιθανὸ, δηλαδή, νὰ φοίτησε ὁ ἴδιος κάποτε ἐκεῖ καὶ νὰ ἐκφράζη στὸ σημείωμά του τὴν προσωπικὴ του γνώμη.

¹Αθήνα

ΦΩΤΕΙΝΗ ΤΑΣΙΟΥ

1. Ἱεροσολυμ. ἀρ. 439 (Α. Παπαδοπούλου - Κερκμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 1, σσ. 425-6).

ΔΥΟ ΑΝΩΝΥΜΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙΑ
ΣΕ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΙΒΗΡΩΝ

Ὁ Σπυρ. Λάμπρος¹ ἀποδίδει στὸν Μαρίνο Τζάνε Μπουνιαλῆ δύο θρησκευτικὰ ἀλφαβητάρια στὸ χειρόγραφο 732 τῆς μονῆς Ἰβήρων, οἱ ἀρχές τῶν ὁποίων μᾶς θυμίζουν δύο ἀνώνυμα θρησκευτικὰ ἀλφαβητάρια ποῦ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑλένη Κακουλίδη². Στὸ ἴδιο χειρόγραφο σώζεται καὶ ἡ «Κατάνυξις ὠφελίμου» τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ, τῆς ὁποίας ἐτοιμάζω τὴν ἐκδοση. Ἔτσι εἶχα τὴν εὐκαιρία μὲ τὴν βοήθεια φωτογραφιῶν³ νὰ μελετήσω καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἀλφαβητάρια.

Τὸ πρῶτο, ποῦ ἐπιγράφεται κατὰ τὸ χφ «Κατὰ ἀλφάβητον, εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον, διὰ στίχων», ταυτίζεται μὲ τὸν ἀρ. 7 τῆς ἐκδοσης Κακουλίδη (σσ. 30-32 καὶ 86-88) καὶ παρουσιάζει μικρὲς διαφορὲς μόνο σὲ ὀρισμένους στίχους. Τὸ δεύτερο, μὲ τὸν τίτλο «Ἐτερον κατὰ ἀλφάβητον, τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὰ στίχων», ταυτίζεται μὲ τὸ ἀλφαβητᾶριο ἀρ. 1 (σσ. 17-20 καὶ 79-81) καὶ ἀνήκει στὰ κάλαντα τῶν Χριστουγέννων.

Ἡ Ἑλένη Κακουλίδη, ποῦ ἀσχολήθηκε μόνο μὲ τὰ ἀνώνυμα θρησκευτικὰ ἀλφαβητάρια, καθὼς τὸ δηλώνει στὴν εἰσαγωγή της (σ. 13), δὲν ἔλαβε ὑπόψη της τὸ χειρόγραφο τῆς μονῆς Ἰβήρων, ἀφοῦ τὰ δύο αὐτὰ ἀλφαβητάρια ἐμφανίζονται στὸν κατάλογο τοῦ Λάμπρου ὡς ἐπώνυμα. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσω ὅτι κανένα στοιχεῖο στὸ χειρόγραφο τὸ ἴδιο δὲν δηλώνει ὅτι τὰ ἀλφαβητάρια αὐτὰ εἶναι ποιήματα τοῦ Μπουνιαλῆ. Τὸν Λάμπρο τὸν παρέσυρε νὰ τ' ἀποδώσῃ σ' αὐτὸν τὸ γεγονὸς ὅτι πρὶν ἀπὸ τὰ ἀλφαβητάρια ὑπάρχει στὸ χφ ἡ «Κατάνυξις ὠφελίμου» τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ.

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, τὸ χειρόγραφο τῆς μονῆς Ἰβήρων ἀνήκει στὸν 17ο αἰῶνα, πρέπει μάλιστα νὰ χρονολογηθῇ μετὰ τὸ 1684, χρονολογία τῆς πρώτης ἐκδοσης τῆς «Κατανύξεως ὠφελίμου», γιατί πιστεύω ὅτι τὸ κείμενο τοῦ χφ εἶναι ἀντιγραμμένο ἀπὸ τὴν ἐκδοση. Καθὼς παρατηρεῖ ἡ Κακουλίδη⁴, τὸ παλαιότερο χειρόγραφο ποῦ μᾶς παραδίδει τὸ πρῶτο ἀλφαβητᾶριο (ἀρ. 7 στὴν ἐκδόσή της) εἶναι τὸ *Λαύρας Κ 22*, ποῦ χρονολογεῖται στὰ 1697· τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ἴσως μόνο λίγο προγενέστερο, εἶναι ἀκριβῶς καὶ τὸ χφ τῶν Ἰβήρων. Στὴν ἐκ-

1. Σπυρ. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. 2, Cambridge 1900, σ. 541.

2. Ἑλένης Δ. Κακουλίδη, *Νεοελληνικὰ θρησκευτικὰ ἀλφαβητάρια*, Θεσσαλονίκη 1964 (*ΕΦΠΘ*, Παράρτημα ἀρ. 9).

3. Εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφο κ. Σ. Καδᾶ ποῦ μὲ τόση προθυμία μοῦ φωτογράφησε τίς σελίδες τοῦ χειρογράφου.

4. Ὁ.π., σ. 31.

δοση Κακουλίδη τὸ ἀλφαβητᾶριο περιλαμβάνει 48 στίχους, στὸ χειρόγραφο Ἰβήρων 49. Ἡ διαφορὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι στὸ ψηφίο Α τὸ χφ Ἰβήρων παρέχει τρεῖς στίχους ἀντὶ γιὰ δύο· ὁ δεύτερος ἀπὸ τοὺς στίχους αὐτοὺς εἶναι ὁμοιος μὲ τὸν δεύτερο τοῦ ἀλφαβηταρίου ἀρ. 6 τῆς ἐκδοσης Κακουλίδη. Ἡ ὁμοιότητα αὐτὴ δὲν μᾶς ξενίζει, γιατί ἡ Κακουλίδη ἔχει διαπιστώσει τὴν συγγένεια τῶν δύο αὐτῶν ἀλφαβηταρίων¹. πιστεύει μάλιστα πὼς τὸ ἀλφαβητᾶριο ἀρ. 7 ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ ἀρ. 6 στὰ πρῶτα του δίστιχα καὶ στὸ θέμα. Ἄν ὅμως τὸ χειρόγραφο Ἰβήρων εἶναι προγενέστερο ἀπὸ τὸ χφ *Λαύρας K 22*, πού εἶναι τὸ παλαιότερο στὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἀλφαβηταρίων ἀρ. 6 καὶ 7, τότε χρονολογικὰ πρέπει νὰ προηγῆται τὸ ἕβδομο ἀλφαβητᾶριο καὶ νὰ ἔπεται τὸ ἕκτο, ὁπότε τὸ ἕβδομο πρέπει νὰ ἐπηρεάζῃ τὸ ἕκτο καὶ ὄχι ἀντίστροφα. Ἡ μεγαλύτερη διαφορὰ παρατηρεῖται στὸ ψηφίο Κ, ὅπου καὶ οἱ δύο στίχοι εἶναι ἐντελῶς διαφορετικοί. Ὁ 9ος στίχος τοῦ χειρογράφου μας εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο τῆς ἐκδοσης Κακουλίδη, εἶναι ὅμως ἄμετρος, ἐνῶ ὁ 42ος εἶναι ὑπέρμετρος.

Τὸ δεύτερο ἀλφαβητᾶριο (Κακουλίδη ἀρ. 1) δὲν ἔχει σωθῆ ὁλόκληρο. Φτάνει ἕως τὸ στοιχεῖο Μ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 24 στίχους. Στὸ χειρόγραφο τῶν Ἰβήρων τὸ κείμενο τοῦ ἀλφαβηταρίου αὐτοῦ διαφέρει αἰσθητὰ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ἀλφαβηταρίου ἀρ. 1 τῆς ἐκδοσης Κακουλίδη, μὲ τὸ ὅποιο ταυτίζεται. Θὰ πρόκειται μᾶλλον γιὰ παραλλαγὴ τοῦ ἀλφαβηταρίου αὐτοῦ. Ἡ πρώτη χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου ἀνάγεται στὸ ἔτος 1518² (χφ *Λαύρας K 113*), ἐνῶ τὸ χειρόγραφο Ἰβήρων εἶναι τοῦ 17ου αἰώνα.

Παραθέτω ἐδῶ τὰ δύο ἀλφαβητάρια, ὅπως παραδίδονται στὸ χφ τῆς μονῆς Ἰβήρων 732³:

Α'

Κατὰ ἀλφάβητον, εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον, διὰ στίχων φ. 137^v

Ἄνοιξον, δέομαι, ἀγνή, τὸ ταπεινὸ μου ἀχείλι,
τοῦ ἀνυμνεῖν καὶ ἐπαινεῖν τὰ σὰ καὶ ἀναγγέλλειν,
τοῦ βασιλέως καὶ Θεοῦ παλάτιον καὶ κλίνην.

2 τὸ σὸ

1. "Ο. π., σ. 31.

2. Κακουλίδη, ὁ.π., σ. 18.

3. Στὴν ἐκδοση τῶν ἀλφαβηταρίων ἀποκατέστησα τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴν στίξιν καὶ ἐπέφερα μερικὲς ἀναγκαῖες μετατροπές, πού ἐπιβάλλονται συνήθως ἀπὸ μετρικὴ ἀνάγκη, ἀκολουθώντας τὴν ἐκδοση Κακουλίδη. Τὸν φθόγγο τζ τὸν ἀπέδωσα μὲ τὸν φθόγγο τσ.

Βάτον σὲ εἶδε Μωυσῆς καὶ πλάκα γεγραμμένη·
 μὲ τὸ δακτύλι τοῦ Θεοῦ εἶσαι ζωγραφισμένη. 5
 Γραμματοφόροι, λαϊκοί, γυναῖκες καὶ παιδιά
 τὸ ὄνομά σου προσκυνοῦν μὲ καθαρὰν καρδίᾳ.
 Δῶσ' με, ἀγνή, τὴν χάριν σου τὸν ὕμνον σου νὰ ψάλω, φ. 138^r
 ...? πολυύμνητε τῷ Γαβριήλ τὸ χαῖρε
 Ἐσὺ ἔσαι ἡ βασίλισσα ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων, 10
 ἐσὺ ἔσαι ἠλιόμορφη καὶ δόξα τῶν παρθένων.
 Ζάχαρη εἶσαι, δέσποινα, στὸ στόμα ποῦ σὲ ψάλλει
 καὶ στὴν καρδίαν γλυκασμός, ὅλο χαρὰ μεγάλη.
 Ἦθελα νὰ ἔχω μάθημα νὰ ψάλω καθὼς θέλω,
 καὶ γλυκομέλωδον φωνήν, ν' ἀρέσω τὴν παρθένον. 15
 Θύγατερ τοῦ Ἰωακείμ καὶ Ἄννης εἶσαι κόρη·
 καλότυχον τὸ γένος σου καὶ οἱ προπάτορές σου.
 Ἴ [ἱρ. Ἡ] δόξα καὶ τὸ καύχημα ὅλης τῆς οἰκουμένης φ. 138^v
 ἐσὺ ἔσαι, Παναγία μου, κ' ἐσὺ νὰ μᾶς ποιμαίνης,
 Καὶ δῶσ' φωνὲς ψαλμωδικὲς εὐχαριστεῖν σοι, κόρη, 20
 καὶ μεγαλύνειν διὰ σοῦ τὸν πλάστην καὶ Θεόν μου.
 Λάβετε λύρα καὶ ψαλμῶν πνευματικὴν κιθάρα,
 μεγαλοφώνως ἄσατε Κυρίου τὴν μητέρα.
 Μαρία καθαρότατε, πολλὰ παρακαλῶ σε,
 τὰ πάθη μου ἐξάλειψον, ἵνα εὐχαριστῶ σε. 25
 Νύμφην σὲ ὀνομάζομεν, μητέρα καὶ παρθένος
 καὶ κλίνην χρυσοπλούμιστον, τοῦ βασιλέως θρόνος.
 Ξένοι καὶ ναῦτες, γεωργοί, δοῦλοι, πραυματευτάδες, φ. 139^r
 τὴν Παναγίαν ψάλλετε, λαϊκοὶ καὶ παπάδες,
 Ὅτι αὐτοὶ ποῦ τραγουδοῦν καὶ παίζουν καὶ χορεύουν 30
 παγαίνουν εἰς τὴν κόλασιν παντοσινὰ νὰ κλαίγουν.
 Παρακαλῶ σας, ἄνθρωποι, γυναῖκες καὶ κορίτσια,
 ὅπου σᾶς ἔδωκεν ὁ Θεὸς μελωδικὴν φωνίτσα.
 Ρόδον εἶσαι ἀμάραντον, παρθένε Παναγία,
 στὴν θλίψιν μου, βασίλισσα, σὲ ἔχω παρηγορία. 35
 Σὺ τὸν Χριστὸν ἐγέννησας, παρθενομήτορ κόρη,
 καὶ γάλα τὸν ἐθήλασες, θαῦμα ν' ἀκούσουν ὅλοι.

9 ἄμετρος στίχος || 10 τῶν ἀγγέλων || 12 τὸ στόμα || 14 νὰ ἔχω: νάλο χφ || 15 γλυκομέλωνδον
 17 τοῦ γένος σου || 36 τοῦ Χριστοῦ || παρθένε μήτηρ || 37 νὰ κούσουν

Τὸν βασιλέα καὶ Χριστὸν εἶχες στήν ἀγκαλιά σου· καλότυχοι ὁποῦ ἀξιοθοῦν νὰ ἔλθουνε σιμά σου	φ. 139 ^v
Ἐλισσοχρυσόπλουμιστον [γρ. Ἑλ...] παλάτιον τοῦ Λόγου, καὶ κλίνη πορφυρόστρωτε, ὧ δέσποινα τοῦ κόσμου, Φωνάζω καὶ παρακαλῶ, κυρία μου Παναγία, νὰ μὲ λυτρώνης πάντοτε ἀπὸ τὴν ἁμαρτία.	40
Χαριτωμένον ὄνομα καὶ ὑπερευλογημένον, κυβέρνησον τὸν κόσμον σου κ' ἐμένα τὸν καημένον.	45
Ψάλλοντες νὰ ὑμνήσωμεν τὴν δέσποιναν τοῦ κόσμου, τὴν πλατυτέραν οὐρανῶν, ἐλπίδα τῶν ἀνθρώπων.	
Ὡ δέσποινα τοῦ οὐρανοῦ, τῆς γῆς καὶ τῆς θαλάσσης, ἀρχιερέων καύχημα, τῆς ἐκκλησίας πάσης.	φ. 140 ^v

B'

*Ἔτερον κατὰ ἀλφάβητον, τοῦ Κυρίου ἡμῶν
Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὰ στίχων.* φ. 140^r

Ἄναρχος Θεὸς καταβέβηκεν καὶ ἐν τῇ παρθένῳ κατώκησεν. Βασιλεὺς τῶν ὄλων καὶ Κύριος ἦλθε τὸν Ἀδὰμ ἀναπλάσασθαι.	
Γηγενεῖς σκιρτᾶτε καὶ χαίρεσθε, τάξεις τῶν ἀγγέλων εὐφραίνεσθε.	5
Δεῦτε ἐν σπηλαίῳ κατίδωμεν κείμενον ἐν φάτνῃ τὸν Κύριον. Ἐξ ἀνατολῶν μάγοι ἐρχονται, δῶρα προσκομίζουσιν ἄξια.	φ. 141 ^v
Ζητοῦν ἀκριβῶς ἵνα μάθωσιν, ποῖος βασιλεὺς μέλλει τίκτεσθαι. Ἡ ἀστὴρ τοὺς μάγους ἐμήνυσεν, ἄνω τοῦ σπηλαίου ὠδήγησεν.	
Θεὸς φοβερός, προαιώνιος τίκτεται ἐκ κόρης Θεόπαιδος.	15

38 εἶχες διόρθωσα: ἄρχαι χφ || 39 ἔλθουν || 42 κυρία μου καὶ δέσποινα || 43 ἁμαρτίαν || 47
τῶν οὐρανῶν || 49 πάσης: διόρθωσε χ' ἀπὸ πάντων.
2 παρθένου || 3 καὶ Κύριος: Κύριος χφ || 11 ζητοῦσιν

Ἴδου ὁ Ἑρώδης ἐτρόμαξεν,
 ἤκουσεν, ἐξέστη ὁ δειλαιος.
 Κράζει καὶ βοᾷ πρὸς τοὺς δούλους του:
 Ἄκριβολογήσατε σήμερον,
 Λέγετε, σοφοὶ καὶ διδάσκαλοι,
 ὄντως ποῦ γεννᾶται ὁ Κύριος.
 Μάγοι τὸν θεωροῦν καὶ θαυμάζουσι,
 ἄγγελοι αὐτὸν τὸν δοξάζουσι.

20

Θεσσαλονίκη

ΓΙΩΛΑΝΤΑ ΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ - ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΑ ΣΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ, Ι.

Ἡ μόνη φιλολογικῶς ἔγκυρη ἔκδοση παπαδιαμαντικοῦ κειμένου εἶναι ὁ *Βαρδιάνος στὰ σπόρκα* τοῦ Λίνου Πολίτη¹. Ἡ μικρὴ δειγματοληψία του εἶναι πειστικὴ: οἱ ἐκδόσεις εἶναι γεμάτες λάθη, συνήθως κοινά. Ἐδῶ θὰ εἶχα νὰ πῶ πὼς ὑπάρχει μιὰ διαφοροποίηση, κάποτε σημαντικὴ, ἀλλὰ γι' αὐτὸ θὰ γίνῃ λόγος ἄλλοῦ.

Ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος «Ἀστὴρ» μοῦ ἔχει ἀναθέσει τὴν ἔκδοση δύο τόμων μετὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη. Στὴν ἀρχὴ νόμισα πὼς, ἂν βασιζόμουν στὶς πρῶτες δημοσιεύσεις, θὰ ἐξασφάλιζα ἓνα ἀξιόπιστο ὁπωσδήποτε κείμενο. Γρήγορα ὅμως φάνηκε πὼς δὲν ἦταν ἔτσι. Οἱ πρῶτες ἐκδόσεις εἶναι ἀσφαλῶς *conditio sine qua non*, ὥστόσο τὰ λάθη τους εἶναι μερικὲς φορὲς πάρα πολὺ σοβαρά. Οἱ μεταγενέστεροι ἐπιμελητὲς τὰ περνοῦν ἀνεξέλεγκτα στὶς δικές τους ἐκδόσεις. Κάποτε ἐπιχειροῦν μιὰ *emendatio* ποὺ ἀπλοποιεῖ τὰ πράγματα, ἐρήμην ὅμως τοῦ Παπαδιαμάντη. Δὲν ἰσχυρίζεται κανένας πὼς τὸ παπαδιαμαντικὸ πρόβλημα εἶναι δύσκολο ὅσο καὶ τὸ σολωμικὸ, ὥστόσο θὰ χρειαστῇ ἀρκετὴ δουλειά, γιὰ ν' ἀποκτήσουμε μιὰ συνολικὴ ἔκδοση τοῦ Παπαδιαμάντη ὅσο γίνεται πιὸ ἐγγυημένη. Ἐδῶ γίνεται μιὰ πρώτη προσπάθεια πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῇ. Οἱ διορθώσεις ἀναφέρονται στὰ ἀφηγήματα: «Τὰ ρόδι» ἀκρογιαλίας», «Ἡ Ντελησυφέρω» καὶ «Γυνὴ πλέουσα».

1. Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, *Βαρδιάνος στὰ σπόρκα*, Εἰσαγωγή καὶ ἐπιμέλεια Λίνου Πολίτη, Ἐκδόσεις Γαλαξία, Ἀθήνα 1968. (Συντομογραφία: Πολίτης).

Α'. Τὰ ρόδι' ἀκρογιάλια

Χρησιμοποιήθηκε ἡ πρώτη δημοσίευση¹ καὶ οἱ ἐκδόσεις Γ. Φέξη, Γ. Βαλέτα, Σεφερλῆ, Μαρή, Ἑταιρείας Ἑλληνικῶν Ἐκδόσεων, καὶ Φυτράκη - Κουτσουμποῦ².

1. α' δημ. 669, στήλη α': αὐτόματΑΙ ἦξαν πύλαι οὐρανοῦ, ἃς ἔχουν ὄραι· Φέξης 6: αὐτόματΟΙ κτλ. Ὁ Βαλέτας 504 καὶ ὁ Μαρή 8 ἀκολουθοῦν τὸν Φέξη, ὁ Σεφερλῆς 160, ὁ Περάνθης 576, ὁ Φυτράκης 146 τὴν α' δημοσίευση. Εἶναι περίεργο ὅτι τὸ ἔχουν, σ' ἓνα στίχο πού φωνάζει ἀπὸ μακριὰ γιὰ τὴν προέλευσή του, δὲν παραξένεψε κανέναν ἐκδότη. Βρίσκεται δυὸ φορές στὸν Ὅμηρο, στὸ Ε 749 καὶ Θ 393:

Αὐτόμαται δὲ πύλαι μύκον οὐρανοῦ, ἃς ἔχον ὄραι.

Τὸ νεοελληνικὸ λοιπὸν ἔχουν δὲν εἶναι λάθος τοῦ Παπαδιαμάντη ἀλλὰ τοῦ τυπογράφου, πού ἴσως θεληματικὰ «διόρθωσε» τὸν ὁμηρικὸ παρατατικὸ ἔχον. Ὑπάρχει ὅμως καὶ τὸ ἦξαν. Ὁ Παπαδιαμάντης γράφει ἀπὸ μνήμης τὸ στίχο, ὅπως δείχνει καὶ ἡ σειρά τῶν λέξεων, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς ἡ ἀντικατάσταση τοῦ μύκον μὲ τὸ ἦξαν εἶναι μνημονικὸ λάθος, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ ἐκούσια ἀπλοποίηση *lectoris gratia*. Ἔτσι ἢ ἀλλιῶς πάλι ἔχουμε τυπογραφικὸ λάθος, ἀφοῦ τὸ ἦξαν δὲν εἶναι τοῦ οἴγω. Εἰκάζω πὼς ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραψε τουλάχιστο οἶξαν, πού πάλι δὲν εἶναι ὁμηρικὸ, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε παρέχει νόημα.

2. α' δημ. 669, α': «Προσενωπίω σοι ὄραι, ὑπεκλίθησαν φῶς γάρ, καὶ πρὸ ποδῶν ὑπίδρομον πέλας, Χριστέ ...». Ὁ Φέξης 6 βελτιώνει μόνο τὴν στίξη ἀφαιρώντας τὰ κόμματα μετὰ τις λέξεις ὄραι καὶ γάρ. Οἱ ἄλλες ἐκδόσεις τὸν ἀκολουθοῦν. Οἱ στίχοι ἀνήκουν στὸν «Κανόνα εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Χρι-

1. Περιοδικὸν *Νέα Ζωή*, Ἀλεξάνδρεια, Νοέμβριος 1907 - Ἰούνιος 1908 (Συντομογρ.: α' δημ.).

2. Λογοτεχνικὴ βιβλιοθήκη Φέξη, Α. Παπαδιαμάντη, *Τὰ ρόδινα ἀκρογιάλια*, Κοινωνικὸν μυθιστόρημα, ἐν Ἀθήναις 1913 (συντομογραφία: Φέξης). - *Τὰ ἅπαντα τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*, ἐπιμέλεια Γ. Βαλέτα, τόμος Γ', Ἀθηναϊκὰ Ἐκδόσεις Ἡρακλῆς Γ. Σακαλῆς [= Δ. Δημητράκου, 1954] (συντομογρ.: Βαλέτας). - Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, *ἅπαντα τὰ μέχρι τοῦ θανάτου του δημοσιευθέντα*, πρόλογος Στράτη Μυριβήλη, ἐπιμέλεια Ἐνης Βέη - Σεφερλῆ, Εἰκονογράφηση Γιάνη (sic) Βαλαβανίδη. Τόμος τρίτος, ἐκδοτικὸς οἶκος «Σεφερλῆς» (χ.χ.) (συντομογραφία: Σεφερλῆς). - Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη, *Τὰ ρόδινα ἀκρογιάλια καὶ ἄλλα διηγήματα*, Ἐκδόσεις Μαρή, Ἀθήνα 1961 (συντομογραφία: Μαρή). - Ἐπιμέλεια: Μιχ. Περάνθη, *Παπαδιαμάντη ἅπαντα*. Τόμος δεύτερος, Ἑταιρεία Ἑλληνικῶν Ἐκδόσεων, Ἀθήναι (χ.χ.) (συντομογραφία: Περάνθης). - Α. Παπαδιαμάντη *ἅπαντα*, εἰκονογράφηση Π. Βαλασάκη. Τόμος Β', «Ἰδανικὴ βιβλιοθήκη», ἐκδόσεις Φυτράκη - Κουτσουμποῦ, Ἀθήνα 1966 (συντομογραφία: Φυτράκης).

στοῦ» (φδὴ ε' 66-68) τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Μαΐουμᾶ¹:

*Προσενωπίω σοι ὄραι
ὑπεκλίθησαν φῶς γὰρ
καὶ πρὸ ποδῶν ὑψίδρομον σέλας, Χριστέ ...*

Σέλας λοιπὸν καὶ ὄχι πέλας.

3. α' δημ. 669, β': 'Αλλ' ὅσον καὶ ἂν κοιλοπονοῦν, ὅσον καὶ ἂν καταπονοῦνται οἱ ἄνθρωποι διὰ τὰ κατασκευάζωσι «τείχη τριτογενῆ», ἢ θάλασσα θὰ καταφάγη μίαν ἡμέραν κτλ. 'Ο Βαλέτας 505 (ἀκολουθώντας τὸν Φέξη 7): «τείχη τριτογενῆ». Οἱ ἄλλες ἐκδόσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ Μαργῆ, ἀκολουθοῦν τὴν α' δημοσίευσ. 'Η φράση «τείχη τριτογενῆ» παρουσιάζει δυσκολίες. 'Ο Παπαδιαμάντης τὴν ἔχει σὲ εἰσαγωγικά, γιατί εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸν 'Ηρόδοτο. 'Αλλά ἐκεῖ (H, 141) γράφεται: *τείχος Τριτογενεῖ ξύλινον διδοῖ εὐρύοπα Ζεὺς*. Εἶναι ὁ γνωστὸς ἔμμετρος χρησμός τοῦ Δελφικοῦ μαντείου στοὺς 'Αθηναίους, ὅταν γινόταν ἡ εἰσβολὴ τοῦ Ξέρξη. Τὸ *Τριτογενεῖ* σημαίνει «τῆ 'Αθηνᾶ» καὶ φυσικά δὲν εἶναι ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς τοῦ *τείχος*, ἀλλὰ ἀντικείμενο (ἢ δοτικὴ χαρακτηριστικὴ) τοῦ *διδοῖ*. Τὸ πρόβλημα τώρα εἶναι: ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραψε «τείχη Τριτογενεῖ», ὅπως θὰ ἦταν τὸ σωστό, ἢ «τείχη τριτογενῆ», μ' ἓνα εἶδος ὑπαλλαγῆς; (Στὴ δεύτερη περίπτωση θὰ θεώρησε γιὰ πρῶτο συνθετικὸ τῆς λέξης τὸ *Τρίτων*, ὄνομα τοῦ μυθολογικοῦ θαλάσσιου θεοῦ). Τεῖνω γὰρ δεχθῶ τὴν πρώτη ἐκδοχή: τὸ *τριτογενῆ* μοῦ δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς ἔχομε ἐπέμβαση τοῦ τυπογράφου ἢ τοῦ διορθωτῆ.

4. α' δημ. 669, β': «'Εν πνεύματι βιαίῳ συντρούφας πλοῖα Θαρσεύς». Παρόμοια ὅλες οἱ ἐκδόσεις. Τὸ σωστό: 'Εν πνεύματι βιαίῳ συντρούφΕΙΣ πλοῖα ΘαρΣΙΣ, ἔπου τὸ Θαρσίς γενικὴ ἄκλιτου ὀνόματος. Τὴν παραπομπὴ στὸ Ψαλτήρι² τὴν ὀφείλω στὸν πατέρα μου.

5. α' δημ. 670, α': *τοὺς πράγγες*. 'Ετσι ὅλες οἱ ἐκδόσεις. Τὸ σωστό εἶναι *τὶς πράγγες*. 'Η λ. ἀθησαύριστη στὰ λεξικά Δημητράκου, Σταματάκου, Πρωίας, Ἀντιλεξικόν, Ἐτυμολογικὸ Ἀνδριώτη, ἀλλὰ εἶναι φανερὸ πὼς εἶναι γένους θηλυκοῦ. 'Αλλωστε στοὺς «Χαλασοχώρηδες» (Βαλέτας Β' 14) γράφεται σωστά.

6. α' δημ. 670, α': ὁ μάλιστα-Μεθινός, β' στήλη: τοῦ Μαθινοῦ. 'Ο Φέξης 8: ὁ μάλιστα-Μεθινός, τοῦ Μεθινοῦ. Οἱ ἄλλοι ἀντιγράφουν τὸν Φέξη. Καὶ

1. Βλ. W. Christ - M. Paranikas, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*: Λιψία, Teubner, 1871 [= Georg Olms Hildesheim, 1963], σ. 178 (συντομογραφία: Christ - Paranikas).

2. Ψαλμοί, ΜΖ' (ΜΗ.) 8.

1. Πλεξάνου Παπαδιαμάντη, Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων, εἰσαγωγή καὶ ἐπιμέλεια Λίνου Πολίτη, Ἐκδόσεις Γαλαξία, Ἀθήνα 1968. (Συντομογραφία: Πολίτης).

ὁ Γ. Ρήγας¹ καὶ ὁ Παπαδιαμάντης ἄλλοῦ δείχνουν πὼς τὸ σωστὸ εἶναι μόνον τὸ *Μαθινός*.

7. *α'* δημ. 672, *α'*: τῆς *Χαραφίλτζας*, τοῦ *κεντρικοῦ βουνοῦ* ... Ὁ Φέξης 11: *Χεραφίλτζας*. Ὁ Βαλέτας 509 (καὶ Γλωσσάρι) τὸν ἀκολουθεῖ, ὡς συνήθως. Οἱ ἄλλες ἐκδόσεις—πλὴν τοῦ Μαρκῆ, ποὺ ἀντιγράφει τὸν Βαλέτα—συμφωνοῦν μὲ τὴν *α'* δημοσίευση. Τὸ ὀρθό: *Καραφίλτζας*. Τὸ ἐπιβεβαιώνει ὁ Γ. Ρήγας² καὶ ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης³ ἄλλοῦ. Δὲς καὶ τὸ χάρτη στὸν Πολίτη.

8. *α'* δημ. 693, *α'*: *φαγοπόδαρο* (μὲ πλάγια στοιχεῖα). Τὸ ἴδιο καὶ ὅλες οἱ ἄλλες ἐκδόσεις. Ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραψε *φουγοπόδαρο*. Ὁ Ρήγας Δ' 7 μᾶς πληροφορεῖ πὼς *φουγουπόδαρο* (μὲ τὴ σκιαθίτικη προφορά) εἶναι τὰ δυὸ κάτω πτερύγια τῆς παραστιᾶς, ποὺ τὸ ἐπάνω τῆς μέρος ὀνομάζεται *φουγοῦ*.

9. *α'* δημ. 715, β'-716, *α'*: *Ἐβάλαμε ρεφενέ, ἐγὼ κ' ἐκεῖνος, κ' ἐπροσφέρουμε τὸ γεῦμα εἰς τοὺς δύο Γάλλους. Ὅταν ἐβγάλαμε ν' ἀποπληρώσουμε τὰ πιστά, ἔτυχ' ἐκεῖνος νὰ δώσῃ τρία σολδιά παραπάνω ... Ὅλες οἱ ἐκδόσεις ἀντὶ πιστὰ ἔχουν πιστά. Ἡ δευτέρα γραφὴ ἐλκυστικώτατη. Ὡστόσο *lectio difficilis potior*, μᾶς ἐμάθαιναν ἓναν καιρό. Αἰσθάνομαι τὸν πειρασμὸ νὰ κρατήσω τὸ πιστὰ τῆς *α'* δημοσίευσης, ἀφοῦ γίνεται λόγος γιὰ ρεφενέ, ποὺ εἶναι ἓνα εἶδος συμφωνίας. Ἀλλὰ καὶ τὸ πιστὰ (δὲς πρόχειρα ὁποιοδήποτε λεξικὸ τῆς Ἀρχαίας) σημαίνει *συμφωνία*. Ἄν προσθέσουμε τώρα σὲ αὐτὰ ὅτι ὁ ἀφηγητὴς εἶναι λόγιος καὶ οἱ ἀναφορές του στοὺς ἀρχαίους καὶ ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς συχνές, καὶ ἂν λάβουμε ὑπόψιν μας ὅτι ἀφηγεῖται τὸ περιστατικό, γιὰ νὰ δείξῃ τὴν ἐθελαικρίβεια τοῦ Ἀγάλλου, ποὺ ὕστερ' ἀπὸ ἕξι ἐφτά χρόνια ζητοῦσε τὰ δυὸ τρία σολδιά ποὺ ἔδωσε παραπάνω, ὥστε ὁ ρεφενὲς νὰ εἶναι δίκαιος, θὰ εἶναι λίγο δύσκολο ν' ἀπορρίψουμε τὴ γραφὴ πιστά.*

10. *α'* δημ. 718, *α'*: *Ἴσως ἢ Κούμπω, ἢ Μπαρχίτσα, ἢ Τζινέλαινα ἢ Καντηλανάφτισσα*. Ὁ Φέξης 26—ποὺ τὸν ἀκολουθοῦν ὅλοι—στίζει: *Ἴσως ἢ Κούμπω, ἢ Μπαρχίτσα, ἢ Τζινέλαινα, ἢ Καντηλανάφτισσα*. Μὲ τὴ στίξη τῆς *α'* δημοσίευσης ἔχουμε τρία πρόσωπα. Ὁ Φέξης καὶ οἱ ἄλλοι τ' ἀνεβάζουν σὲ τέσσερα. Εἶναι δύο: Ἡ Κούμπω ἢ Μπαρχίτσα καὶ ἡ Τζινέλαινα ἢ Καντηλανάφτισσα. Ὅπως τὸ *Καντηλανάφτισσα* εἶναι παραγκώμι τῆς Τζινέλαινας, ἔτσι καὶ τὸ *Μπαρχίτσα* τῆς Κούμπως. Ὁ Ρήγας (Γ' 239: *βαρχίτσα*) τὸ κατατάσσει στὰ «παρωνύμια ἐξ ἀγνώστου προελεύσεως». Ὁ Α. Φλ. Κατσουρὸς⁴ δὲν τὸ ἀναφέρει.

1. Γεωργίου Α. Ρήγα, *Σκιαθὸν λαϊκὸς πολιτισμὸς*, Παράρτημα Ἑλληνικῶν, τεῦχος Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 223 καὶ, κυρίως, 235 (συντομογραφία: Ρήγας).

2. Ρήγας Γ' 246: *Καραφιλτζανάκα*.

3. Βαλέτας Ε' 47: *Καραφιλτζανάκας*.

4. Α. Φλ. Κατσουροῦ, «Σκιαθιτῶν παρεγκώμια στὰ διηγήματα τοῦ Ἁλ. Παπαδιαμάντη», *Λαογραφία* 29 (1974) 19-70.

11. α' δημ. 721, α': *Κρονώματα παλιά, κι άμαρτίες*. Φέξης 33: *Κρονώματα, παλιές άμαρτίες*. Σεφερλής 182: *Κρονώματα, παλιά, άμαρτίες*. 'Ο Βαλέτας και ό Μαρχής άκολουθοῦν τόν Φέξη. Οί άλλοι τόν Σεφερλή. Μήπως πρέπει νά διακινδυνεύσουμε: *Κρόματα παλιά κι άμαρτίες*;

12. α' δημ. 766, β': *ό άδραναύτης Παναγιώτης ό "Αλλαξης*. 'Ο Φέξης 43 (Βαλέτας 540, Μαρχής 52): *ό πεζοναύτης*. Οί άλλοι επαναλαμβάνουν τήν άνύπαρκτη λέξη τής α' δημοσίευσης. Τό πεζοναύτης είναι προσπάθεια νά σωθῆ τὸ β' συνθετικό τοῦ άρρητου άδραναύτης. Τά πράγματα είναι άπλά, γιατί παρακάτω ό Παπαδιαμάντης (α' δημ. 782, β', Βαλέτας 547) γράφει: *'Ο Παναγιώτης ό "Αλλαξης, ό δραγάτης*. 'Ο Καθηγητής Λ. Πολίτης, στὸν όποϊον είχα ανακοινώσει τήν παρανάγνωση, μου ύποδεικνύει μήπως στὸ χφ τοῦ Παπαδιαμάντη θά υπῆρχε διαλεκτικός τύπος *άδραγάτης*, πού παρατυπώθηκε σέ *άδραναύτης*. Καί πραγματικά ό Παπαδιαμάντης χρησιμοποιοεῖ τὸν τύπο *άδραγάτης* στὸ ἴδιο μάλιστα διήγημα (722, β' - Βαλέτας 533), αλλά σέ διάλογο χωρικών. Παντοῦ άλλοῦ μεταχειρίζεται τὸν τύπο *δραγάτης* ἢ *άγροφύλαξ*. (Καί τὸ δεύτερο γίνεται στὸ στόμα τής ἴδιας χωρικής *άγροφύλακοι*). 'Ωστόσο ἡ ἔλλειψη τοῦ άρχικοῦ α ἀναπληρώνεται ἀπὸ τὸ άρθρο ό—κι ἔτσι ό τυπογράφος ἔχει τὰ ελαφρυντικά του.

13. α' δημ. 782, α': *ό γέρο-Ταντός*. Τὸ ἴδιο και ὅλοι οί άλλοι, αλλά τὸ ὄνομα είναι συχνότατο στὸν Παπαδιαμάντη¹: *Νταντός*. Καί ό Ρήγγας Γ' 239: οὐ *dadós*.

14. α' 840, β': *'Εγὼ ἔδυσχέρανα μεγάλως ἀπὸ τήν άποτροπίασιν ταύτην τής όμιλίας*. "Ολες οί ἐκδόσεις *άποτροπίασιν* πλήν, ἐντελῶς *άπροσδόκητα*, τοῦ Φυτράκη, πού ἔχει τὸ σωστὸ *ύποτροπίασιν*. 'Η άποκατάσταση ὀφείλεται προφανῶς στὸ διορθωτὴ τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων.

Β'. 'Η Ντελησυφέρω

"Ελαβα ὑπόψη μου τήν α' δημοσίευση² και τις ἐκδόσεις Βαλέτα (Α'), Σεφερλή (Γ'), Περάνθη (Β') και Φυτράκη (Β').

1. α' δημ.: *όλα τὰ μέρη τής άκολουθίας, τροπάρια, ψαλμούς, αιτήσεις, ἔκφωνήσεΩΣ*. 'Ο Βαλέτας 230-231 και οί άλλοι: *όλα τὰ μέρη τής άκολουθίας, τροπάρια, ψαλμούς, αιτήσεις ἔκφωνήσεως*. 'Η διαγραφὴ τοῦ κόμματος μετὰ τῆ λ. *αιτήσεις*, πού μετατρέπει τῆ γενική *ἔκφωνήσεως* σέ ἑτερόπτωτο προσδιορισμὸ τής προηγούμενης λέξης (γεν. ἀντικειμενική), φαινομενικά μόνο λύνει τὸ πρόβλημα. Τὸ κόμμα πρέπει νά μείνη, και ἡ γενική νά μεταβληθῆ σέ *αίτια-*

1. Καί στὰ *Ρόδιν' άχρογιάλια*, passim.

2. 'Εφημ. *Μεταρρυθμισ*, 25 Δεκ. 1904.

τική: *ἐκφώνησις*.⁷ Εἶναι ἐπεξήγηση στὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς ἀκολουθίας, ὅπως καὶ οἱ τρεῖς προηγούμενες αἰτιατικές. Προσθέτω πὼς ἡ *ἐκφώνησις* εἶναι ὄρος τῆς Λειτουργικῆς, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ *αἴτησις*. Ἄς σημειωθῇ πὼς στὴν ἐφημερίδα, ὅπου πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ διήγημα, τὰ λάθη εἶναι συχνὰ καὶ δὲν ἦταν δύσκολο ἢ κατάληξη -εις νὰ γίνῃ -εως.

2. α' δημ.: «*Δεῦτε ἴδωμεν πιστοί, ποῦ ἐγεννήθη ὁ ἐχθρὸς ...*». Τὸ τυπογραφικὸ τέρας ἐπαναλαμβάνεται ἀνυποψίαστα καὶ στὶς ἄλλες ἐκδόσεις. Ὑποθέτω πὼς ὁ Παπαδιαμάντης, ἂν εἶδε τὴν ἐφημερίδα, θὰ συλλογίστηκε ὅτι ὁ δαίμονας τοῦ τυπογραφείου παραεῖναι ὑπαρκτός. Κι ἂν γινόταν νὰ δῆ τις μεταγενέστερες ἐκδόσεις, θὰ ἀδυνατοῦσε νὰ ἐπαναλάβῃ τὸ συγκινημένο: Ἄληθεῖς ὀρθόδοξοι Ἕλληνες ... (Βαλέτας Γ' 114). Γιατὶ βέβαια ὁ ὕμνογράφος καλεῖ τοὺς πιστοὺς νὰ δοῦν ποῦ ἐγεννήθη ὁ Χριστὸς ...

3. α' δημ.: «*δεινὸν παιδοκτόνον ἐγκατέλειπον π εζόμενον*». Βαλέτας 232: «*δεινὸν παιδοκτόνον ἐγκατέλειπον πιεζόμενον*». Σεφερλῆς 21-22: «*δεινὸν παιδοκτόνον ἐγκατέλειπον παιζόμενον*». Ὁ Περάνθης καὶ ὁ Φυτράκης ἀκολουθοῦν τὸν Σεφερλῆ. Στὴν α' δημοσίευση μεταξὺ τοῦ π καὶ τοῦ ε τῆς λέξης *π εζόμενον* ὑπάρχει ἓνα κενό, καὶ ὁ Βαλέτας ἔκρινε πὼς ἔπρεπε νὰ προσθέσῃ ἓνα γιῶτα. Σύγχρονα ἔκανε καὶ τὸν ἀόριστο *ἐγκατέλειπον* παρατατικό. Ἡ ἔκδοση Σεφερλῆ δίνει τὸ σωστὸ *παιζόμενον* (ἄλλωστε καὶ ὁ ὕμνογράφος ἔπαιξε: *παιδοκτόνον - παιζόμενον*), ἀλλὰ κράτησε τὸν λαθεμένο παρατατικό. Οἱ στίχοι εἶναι πάλι τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Μαΐουμᾶ, ἀπὸ τὸν «Κανόνα εἰς τὴν τοῦ Χριστοῦ γέννησιν» (ῶδῃ θ' 196)¹:

δεινὸν παιδοκτόνον ἐγκατέλειπον παιζόμενον.

Γ'. Γυνὴ πλέουσα

Πρώτη δημοσίευση: ἐφ. *Μεταρρύθμισις*, 15-22 Φεβρ. 1905. Ἔκανα χρῆση τῶν ἐκδόσεων Βαλέτα (Α'), Σεφερλῆ (Γ') καὶ Περάνθη (Α').

1. α' δημ.: *Δὲ μ' λές, σὲ τί εἴμαστε καλύτερες ἡμεῖς ἀπὸ τίς κουκουβάγιες, ὅπου, καθισμένες ἀπάνω στὰ κοτρώνια (καὶ ἔδειξε τὸν πετρώδη λόφον κατέναντι, ὅπου ἄνωθεν ὑפוῦτο ἡ σελήνη)*· σ' αὐτὸ μοναχά, ποὺ λαλοῦμε ἀπὸ τὰ παραθυράκια μας κτλ. Ὁ Βαλέτας 273 μεταβάλλει τὸ ἡμεῖς σὲ ἐμεῖς (μῆπως ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ σκεφτοῦμε γιὰ ὅλες τίς ἀνάλογες περιπτώσεις: *ἡμεῖς*;), κάνει τὸ προσηγορικὸ κοτρώνια κύριο (σωστά, Ρήγας Γ' 248: *Κουτρών'*), ἀλλὰ ἀδικαιολόγητα διώχνει τὴν ἄνω τελεία μετὰ τῆ λ. *σελήνη*. Τὰ ἴδια ὁ Σεφερλῆς καὶ ὁ Περάνθης. Πιστεύω πὼς ἀνάμεσα στὸ ὅπου (γρ. ὅπου) καὶ στὸ κα-

1. Christ - Paraniikas, σ. 169,

θισμένες ἔχει ἐκπέσει τὸ ρῆμα εἶναι. Γράφω καὶ στίζω: *Δὲ μ' ἴες, σὲ τί εἶμα-
στε καλύτερες ἡμεῖς ἀπὸ τίς κουκουβάγιες, ὅπου (εἶναι) καθισμένες ἀπάνω
στὰ Κοτρώνια; (καὶ ἔδειξε τὸν πετρώδη λόφον κατέναντι, ὅπου ἄνωθεν ὑφοῦτο
ἡ σελήγη)*: σ' αὐτὸ μόνο κτλ.

2. α' δημ.: ἀνασφαγγωμένη. Τὸ ἴδιο ὅλοι οἱ ἄλλοι. Τὸν σωστὸ τύπο ἀνα-
σφουγγωμένη (ποὺ σημαίνει «ἀνασκομπωμένη») ὑποδεικνύει ὁ Ρήγας (Γ'
271: ἀνασφουγγώνουμι).

3. α' δημ., στὸ τέλος: *σὰν ν' ἀνεμίζοντ' ἄρμενα καὶ νὰ τριῖζον τὰ πινά.*
Ὁ Βαλέτας, παρασέρνοντας καὶ τοὺς ἄλλους, διορθώνει: *τὰ πανιά.* Ὁστόσο
πινά σημαίνει «ἀκροκέραια», καὶ ὁ Παπαδιαμάντης ξέρεῖ τί κάνει. Ἄλλωστε
ὁ Ρήγας¹ (ποὺ τὴ γράφει: *πινά*) βεβαιώνει τὴ χρῆση τῆς λέξης ἀπὸ τοὺς ναυ-
τικὸς τοῦ νησιοῦ του.

Χαλκίδα

N. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

AMMONIUS 162

Ammonius, De adfinium vocabulorum differentia 162 (éd. K. K. Niekau, p. 40): *ἐκάτερος καὶ ἕκαστος* διαφέρει. ἐκάτερος μὲν γὰρ ἐπὶ δυοῖν τάσσεται, ὅλον «*ἀ ν α γ κ α ἰ ο ι*» δύο ἐγένοντο, ὅ τε Ἄρκας καὶ ὁ Σάμιος· τούτων ἐκάτερος ὑπὸ συὸς ἀνηρέθη» κτλ.

Sans aucune hésitation on doit remplacer l'adjectif ἀναγκαῖοι par le substantif Ἄγκαῖοι. Il s'agit de deux héros, qui portaient le même nom (c'est-à-dire Ἄγκαῖος), dont le premier, Arcadien², fut tué à la chasse du sanglier de Calydon et le second, Samien³, fut aussi tué par un sanglier, qui ravageait ses vignes. C'est à ce dernier que se rapportait le dicton d'un devin «πολλὰ μεταξὺ πέλει κύλικος καὶ χεῖλος ἄκρου» devenu proverbial.

Thessalonique

M. Z. KOPIDAKIS

1. "Ε. ἀ., Γ' 126, λέξη Σταυρός.

2. Voir Appolod. 1, 8, 2; Paus. 8, 45, 2; Ovid. *Met.* 8, 315-391; Plin. *NH.* 35, 138.

3. Voir Schol. ad Apoll. Rhod. 1, 188; Roscher I, 1 p. 354-355.